

Jäne exemplar

Bondetro och kyrkoro

Religiös mentalitet
i stormaktstidens Sverige

Göran Malmstedt

NORDIC ACADEMIC PRESS

Inledning

När ärkebiskop Laurentius Paulinus visiterade Österåker församling i mars 1641 iakttog han hur delar av församlingen smet ut ur kyrkan under gudstjänstfirandet. Traktns prost, som var närvanande under visitationen, fick lämna kyrkan för att söka reda på församlingsborna. Han kunde senare meddela Paulinus att de flesta stod på kyrkogården. Ärkebiskopen kungjorde då i vredesmod att alla som inte ville höra Guds ord tillhörde djävulen. Några dagar senare förförde visitationsresan Paulinus till Värmdö församling. Även här blev han vitne till hur menigheten lämnade kyrkan i förtid. I visitationsprotokollet heter det att ”uti denna församling voro folket mycket skamliga att löpa ut”. Den närvanande prosten förklarade för ärkebiskopen att detta beteende var ”Värmdö församlings gamla vana”. Att döma av protokollen från visitationsresan var det fråga om en spridd vana. Problemet uppbenrades i hälften av de åtta pastorat som Paulinus besökte.¹

Visitationen ägde rum under stormaktstiden. Kyrkan intog under denna epok en sällsynt stark position i Sverige. Sedan länge hade kyrkoledningen, med statsmakten bistånd, bedrivit en målmedveten kampanj för att fostra folket till goda lutheraner. Samtidigt som prästerna gav menigheten kontinuerlig undervisning i den rätta läran utvecklade biskoparna den kyrkliga organisationen för att effektivare kunna övervaka och kontrollera folket. De som var motsträviga eller trotsade kyrkans föreskrifter hotades av dryga böter eller olika former av mesliga skamstraff.

Mot den bakgrunden ter det sig anmärkningsvärt att delar av församlingen lämnade kyrkan i förtid när ärkebiskopen kom på besök. Det var emellertid ingen unik händelse. Som jag skall visa i den följande framställningen var det i själva verket vanligt med olika former av störningsmoment som skapade oro i kyrkorna när man firade gudstjänst under stormaktstiden. Det förhållander väcker flera frågor. För det första kan man fråga sig i vilken utsträckning som

folket vid denna tid, drygt hundra år efter reformationens intåg i Sverige, hade anammat den nya läran. Om kyrkobesökarnas beteende tyder på att stora delar av befolkningen knappast kan karakteriseras som goda lutheraner, inställer sig också flera följdfrågor om den folkliga religiositetens utformning vid denna tid. Det finns t.ex. anledning att utreda hur menigheten uppfattade gudstjänstförfärdet och hur de förhöll sig till kyrkans heliga rum. Dessutom framstår det som angeläget att försöka utröna varför myndigheterna, trots noggrann övervakning och stränga förordningar, inte förefaller ha lyckats disciplinera kyrkobesökarna.

De här frågorna skall jag försöka besvara genom att undersöka hur menigheten under den aktuella perioden betedde sig i kyrkor, på kyrkogårdar och i förhållande till sina församlingspräster.

Reformationen och den folkliga religiositeten

Under de senaste decennierna har folklig religiositet blivit ett etablerat forskningsfält för historiker. Inom internationell forskning har i synnerhet förhållandena under den tidigmoderna epoken tilldragit sig intresse. Den amerikanske historikern Gerald Strauss initierade en tidvis intensiv debatt när han i artikeln "Success and Failure in the German Reformation" (1975) hävdade att reformationen i flera avseenden misslyckades med att omvända folket till den nya läran.² Enligt Strauss vittnar visitationsprotokoll från lutherska områden i Tyskland om att reformationen mötte ett omfattande passivt motstånd under 1500-talet. Ännu vid början av 1600-talet uppvisade många stor okunnighet om den nya läran. Folkets beteende, såsom det avspeglades i visitationsprotokollen, tydde enligt Strauss också på att det fanns en utbredd apati inför det lutherska gudstjänstförfärdet.

Tesen att reformatorerna i viktiga avseenden misslyckades under 1500-talet mötte kritik från flera håll.³ Efter hand har dock flera framräddande forskare på området givit Strauss rätt i att de protestantiska kyrkoledarna länge hade stora problem med att omvända folket till den nya läran och att reformationen ingalunda var den självklara framgång som äldre kyrkohistoriker hävdat.⁴ Samtidigt har den katolska motreformationen uppmärksammats i nya under-

sökningar som har visat att även de katolska kyrkoledarna mötte ett segt folkligt motstånd när kulten skulle reformeras.

De historiker som verkat inom detta fält har inte sällan varit inspirerade av mentalitetshistoria eller historisk antropologi, och man har i flera fall utgått från en vid definition av begreppet religion. Denna har betraktats som ett system av trosförstållningar, vilket även innefattat sådant som i kyrkohistorisk forskning har betecknats som magi eller vidskepelse.⁵ Sälunda har dessa studier skilt sig från traditionell kyrkohistoria. Det har kort sagt varit bondens tro i högre grad än kyrkans lära som har stått i fokus.

Det dröjde länge innan den internationella debatten om reformationens eventuella misslyckande uppmärksammades i Sverige. Ännu aktualiseras först av Magnus Nyman, som i ett par artiklar samt i sin bok *Förbaramas historia. Katolskt liv i Sverige från Gustav Vasa till drottning Kristina* (1997) hävdade att den svenska reformationens historia behövde revideras.⁶ Enligt hans mening hade historie-skrivningen här dominerats av segrarnas, dvs. protestanternas, perspektiv. Nyman ville därför teckna reformationen utifrån en katolsk synvinkel.⁷ Oavsett perspektiv är det tydligt att den nya läran endast längsamt och under svårigheter vann insteg i Sverige. Som också tidigare forskning har visat kan man under hela reformationstiden finna vittnesmål om folkligt missnöje med förändringar i kyrkolvet. Nyman ger dessutom flera exempel på svenskar som var övertygade katoliker ännu under 1600-talet. Den folkliga religiositeten under detta sekel blir dock aldrig föremål för någon undersökan i hans bok, eftersom det övergripande syftet är att skilda katolicismens och katolikernas historia i Sverige under reformationstiden.

Att debatten om reformationens mögångar sent fick genklang i det svenska forskarsamhället kan delvis förklaras med att man här längre varit ense om att den nya läran inte vann någon lättköpt seger under 1500-talet. Kyrkohistoriker har tidigt framhållit att det var först vid övergången till det följande arhundradet som Sverige definitivt blev lutherskt.⁸ Att kyrkan skulle varit framgångsrik under 1600-talet har däremot inte ifrågasatts i nämnvärd omfattning.

Kyrkan och folket i stormaktstidens Sverige

Kyrkohistorikern Hilding Pleijels bild av dätidens kyrkolv har under lång tid varit inflytelserik. Han hävdade att ett ”gammallutherskt” fromhetsliv grundlades i början av 1600-talet. Det kom enligt honom att vara förhärskande, åtminstone på landsbygden, fram till mitten av 1800-talet. Det var lutherdomen, sådan den framträdde i katekesen, som då satte den starkaste prägeln på det folkliga fromhetslivet. Pleijel framhöll emellertid att det också kunde förekomma andra inslag, utomkristna eller katolska, vilka levde kvar som relikter vid sidan av den lutherska tron. Den gammallutherska tiden, och i synnerhet 1600-talet, präglades vidare av en sträng kyrkotukt och nitisk folkförran. Enligt Pleijel var denna fostran nödvändig för att råda bot på hedendom, vidskepelse och folkets råa sedvänjor.⁹

Flera kyrkohistoriker har betonat den starka position som prästerna vid denna tid intog i församlingslivet. Prästen har framställts som socknens mäktigaste person. I egenskap av sockenstämmans ordförande och värddaren av tukt och ordning blev prästen med Pleijels ord församlingsbornas ”förmän och huvud”. Han skulle i denna position ständigt agera som en strikt och fröm fader för sockenborna.¹⁰

Pleijel framhöll i olika sammanhang att den ideologi och de normer som kom till uttryck i den s.k. hustavlans utgjorde själva ryggraden i människornas samhällssyn under den gammallutherska tiden. Hustavlan var en sammanställning av bibelord som återgavs i alla katekeser och psalmböcker från denna tid. I hustavlans delades världen in i tre integrerade stånd, det andliga, det politiska samt hushållsrådet. Dessa stånd representerade närmast olika sfären i samhället. Alla ska stånden. Läroståndet, eller det andliga ståndet, indelades i lära och åhörare. Lärarna var prästerskapet, som skulle äga en oinskränkt auktoritet i de andliga frågorna. I denna står var således även den politiska överheten underordnad prästerskapet.¹¹

Hustavlans normer inpräntades enligt Pleijel genom ständiga uppreppningar i predikningar och katekesförhör, vilket medförförde att de kom att utgöra självtakta förutsättningar för hur dätidens mänskor tänkte och handlade. Pleijels res om hustavlans berydelse handlar i första hand om den allmänna samhällsuppfattningen. Den var att folket rätt förstod kyrkans lära och ritualer.¹⁴

berör emellertid också fromhetslivet, eftersom bestämmelserna för läroståndet angav hur åhörarna skulle uppträda. Om hustavlan verkligen var en självkårhet för dätidens mänskor, skulle de visa underrådighet mot sin församlingspräst och uppträda som oklantiga åhörare under gudsjänsfirandet.

Det är inte enbart kyrkohistoriker som har betonat kyrkotuktens och prästerskapets framträdande roll under 1600-talet. De historiker som intresserat sig för statens växande makt under den aktuella perioden tilldelar kyrkan en betydelsefull funktion för överhetens kontroll och disciplinering av folket. Sälunda betonar Bengt Sandin i sin avhandling att prästerna under 1600-talet var viktiga och användbara redskap för statsmakten, när överheten skulle övergå från öppna och våldsbetonade ingrep i lokalsamhället till en administrativ kontroll av befolkningens norm- och värdesystem. Den dätidia religiösa underordningen kopplades uttryckligen till den politiska underordningen som krävdes när staten tog ett allt fastare grepp om samhällsutvecklingen. I detta sammanhang spelade hustavlan och dess normer enligt Sandin en viktig roll.¹²

Prästerskapets och hustavlans funktion som verktyg för den växande statsmakternas kontroll över undersåtarna betonas även i Per-Johan Ödmans svenska mentalitets- och pedagogikhistoria. Ödman framhäller vidare att dätidens predikningar spelade en viktig roll för gemene man. Prästens predikan framstod som ett drama, vilket ständigt aktualisrade människans existentiella situation. Ödman förutsätter således att åhörarna i allmänhet lyssnade uppmärksamt och tog till sig innehållet i prästernas predikningar. Prästerna framtonar dessutom ihans framställning som mäktiga och stränga folkföstrare, vilka under 1600-talet erhöll ett ökat inflyrande över församlingsborna.¹³

Dätidens ideal föreskrev emellertid att prästerna också skulle visa mildhet. Som Linda Oja framhåller i en studie av stormaktstidens kyrkliga lagstiftning betonade kyrkoledningen att menigheten vid sidan av förmäningar och straff även borde erbjuda tröst och uppmuntran. Prästerna skulle med andra ord vara både milda och stränga när de lärde sina åhörare in på den rätta vägen. Lagmatrialet vittnar dessutom enligt Oja om den betydelse myndigheterna tillmätte undervisningen. Man betonade ständigt hur viktigt det var att folket rätt förstod kyrkans lära och ritualer.¹⁴

På senare tid har det framförts en del kritik mot Pleijels tes om hustavleideologins dominerande position i dätidens samhälle. Sålunda har t.ex. Daniel Lindmark visat att hustravalen under lång tid faktiskt inte tycks intagit någon framträdande roll i katekesundersöningen.¹⁵ Peter Aronsson har angripit frågan från ett annat håll. Han har studerat socknenstämman verksamhet i tre skilda socknar från slutet av stormakstiden fram till mitten av 1800-talet, och bl.a. försökt utröna i vilken mån församlingsarna verkligen upprättrade som underdåliga åhörare och undersåtar. Han fann att bönderna i de tre socknarna ingalunda alltid var fogliga, att de inte i alla situationer fann sig i de underordnade roller som hade tilldelats dem inom det politiska respektive det andliga ståndet. Det tyder enligt Aronsson på att hustavleideologin sannolikt inte utgjorde någon allmän mentalitet under den aktuella perioden.¹⁶

Pleijels tes har dock visat sig vara livskraftig. Eva Österberg hävdar sålunda att även om de reservationer som framförts är viktiga, kan de inte sägas ha underminerat Pleijels vision helt och hållet. Hon menar att bl.a. den höga läskunnigheten hos allmogen tyder på att kyrkans kontroll ändå delvis lyckades.¹⁷ Föreställningen om att den svenska kyrkan hade lyckats i sina föresärer möter också i internationell litteratur. Den engelske historikern Geoffrey Parker framhåller exempelvis i en artikel från 1992 att Sverige vid utgången av 1600-talet framstår som den enda protestantiska stat där kyrkoledningen hade anledning att vara nöjd med befolkningens andliga förkovran.¹⁸

Kyrkliga organ för kontroll och tillrättavisning

Kyrkoledningens möjligheter till kontroll över såväl präster som menighet utökades under 1600-talet. Kraftfulla biskopar utvecklade den kyrkliga organisationen så att den kom att innefatta ett flertal instanser, vilka gav stiftsledningen goda förutsättningar att övervaka och tillrättavisava åhörare och präster. Innan jag redovisar tidigare forskning om åhörarnas beteende under 1600- och 1700-tal kan det vara befogat med en kort beskrivning av de olika kontrollmöjigheterna som kyrkan förfogade över under denna period.

Den överordnade instansen i de därtida stiften utgjordes av dom-

kapitlen. Under 1500-talet hade de svenska domkapitlen tidvis fört en tynande tillvaro, men under Johan III:s tid började de återvinna något av den makt de haft under medeltiden. Vid början av 1600-talet utgjorde domkapitlen, som också kunde benämnas konsistorier, stiftens ledande organ samtidigt som de också kunde fungera som en form av kyrkliga domstolar. Kapitlens sammansättning bestod av tre biskopar, tre professorer i teologi samt ibland domprosten eller katedralskolan eller stadens gymnasium ingå i kapitlet jämte biskop och domprost.¹⁹

Domkapitlen behandlade under 1600-talet en rad olika ärenden som rörde prästerskap och församlingsbor. Kapitlet ansvarade för tjänstetillsättningarna i stiftet och engagerades dessutom ofta i olika typer av konflikter där präster tvistade med kollegor eller med sina församlingsbor. När det inkom klagomål mot någon försumlig präst var det domkapitlets uppgift att rannsaka och utdöma eventuella disciplinära straff. Enskilda församlingsbor kunde också bli instämda till domkapitlet, som bl.a. beslutade i äktenskapsärenden och kyrkotuktssmål. Gemene man kunde dömas till olika former av straff. Det förekom såväl ekonomiska som andliga påföljder. Till de vanligaste straffen hörde böter och tillfällig uteslutning ur församlingsgemenskapen. Det sistnämnda innebar vanligen att de försumliga för en tid förvägrades narrvard.²⁰

Domkapitlens storhetstid efter reformationen inföll under 1600-talet. Då var dess makt och självständighet som störst. Mot slutet av seklet strävade emellertid kungamakten efter att begränsa kyrkans domsrätt.

Kyrkolagen 1686 samt 1687 års förordning om rättegång i domkapitlen innebar att de värländska domstolarnas befogenheter utvidgades på domkapitlens bekostnad. Flera typer av mål som tidigare hört till kyrkan flyttades nu över till värländs rätt samtidigt som det blev möjligt att överlägda domkapitlens domar till hovrätterna.²¹

En annan möjlighet till kontroll erhöll biskoparna vid de regelbundna visitationer som de skulle genomföra i sina stift. Vid visitationerna var biskopen närvärande under församlingsgudstjänsten och kunde då iakta såväl prästens som åhörarnas uppräende. Biskoparna höll dessutom föhrör där både prästernas och för-

På senare tid har det framförts en del kritik mot Pleijels tes om hustavleideologins dominerande position i dätidens samhälle. Sämlunda har t.ex. Daniel Lindmark visat att hustavlan under lång tid faktiskt inte tycks intagit någon framträdande roll i katekесundervisningen.¹⁵ Peter Aronsson har angripit frågan från ett annat håll. Han har studerat sockenstämmans verksamhet i tre skilda socknar från slutet av stormaktstiden fram till mitten av 1800-talet, och bl.a. försökt utröna i vilken mån församlingsborna verkligen uppträdde som underdåiga åhörare och undersåtar. Han fann att bönderna i de tre socknarna ingalunda alltid var fogliga, att de inte i alla situationer fann sig i de underordnade roller som hade tilldelats dem inom det politiska respektive det andliga ständet. Det tyder enligt Aronsson på att hustavleideologin sannolikt inte utgjorde någon allmän mentalitet under den aktuella perioden.¹⁶

Pleijels tes har dock visat sig vara livskraftig. Eva Österberg hävdar sålunda att även om de reservationer som framförs är viktiga, kan de inte sägas ha underminerat Pleijels vision helt och hället. Hon menar att bl.a. den höga läskunnigheten hos allmogen tyder på att kyrkans kontroll ändå delvis lyckades.¹⁷ Föreställningen om att den svenska kyrkan hade lyckats i sina föresatser möter också i internationell litteratur. Den engelske historikern Geoffrey Parker framhåller exempelvis i en artikel från 1992 att Sverige vid utgången av 1600-talet framstår som den enda protestantiska stat där kyrkoledningen hade anledning att vara nöjd med befolkningens andliga förkovran.¹⁸

Kyrkliga organ för kontroll och tillrättavisning

Kyrkoledningens möjligheter till kontroll över såväl präster som medborgare utökades under 1600-talet. Kraftfulla biskopar utvecklade den kyrkliga organisationen så att den kom att innefatta ett flertal instanser, vilka gav stiftsledningen goda förutsättningar att övervakta och tillrättavisra åhörare och präster. Innan jag redovisar tidigare forskning om åhörarnas beteende under 1600- och 1700-tal kan det vara befogat med en kort beskrivning av de olika kontrollmöjligheterna som kyrkan förfogade över under denna period.

Den överordnade instansen i de därtida stiften utgjordes av dom-

kapitlet. Under 1500-talet hade de svenska domkapitlen tidvis fört en tynande tillvaro, men under Johan III:s tid började de återvinna något av den makt de haft under medeltiden. Vid början av 1600-talet utgjorde domkapitlen, som också kunde benämñas konsistorier, stiftens ledande organ samtidigt som de också kunde fungera som en form av kyrkliga domstolar. Kapitlens sammansättning varierade mellan stiften. I Uppsala domkapitel ingick förutom ärkebiskopen tre professorer i teologi samt ibland domprosten eller ytterligare någon prästman. I övriga stift brukade lektorer från katedralskolan eller stadens gymnasium ingå i kapitlet jämte biskop och domprost.¹⁹

Domkapitlen behandlade under 1600-talet en rad olika ärenden som rörde prästerskap och församlingsbor. Kapitlet ansvarade för tjänstillsättningarna i stiftet och engagerades dessutom ofta i olika typer av konflikter där präster rvistade med kollegor eller med sina församlingsbor. När det inkom klagomål mot någon försämlig präst var det domkapitlers uppgift att rannsaka och urdöma eventuella disciplinära straff. Enskilda församlingsbor kunde också bli instämnda till domkapitlet, som bl.a. beslutade i äktenskapsärenden och kyrkotuktismål. Gemene man kunde dömas till olika former av straff. Det förekom såväl ekonomiska som andliga påföljder. Till de vanligaste straffen hörde böter och tillfällig uteslutning ur församlingsgemenskapen. Det sistnämnda innebar vanligen att de församlingsliga för en tid förvägrades nattvard.²⁰

Domkapitlens styrkestid efter reformationen inföll under 1600-talet. Då var dess makt och självständighet som störst. Mot slutet av seklet strävade emellertid kungamakten efter att begränsa kyrkans domsätt. Kyrkologien 1686 samt 1687 års förordning om rättegång i domkapitlen innebar att de värlidliga domstolarnas befogenheter utvidgades på domkapitlens bekostnad. Flera typer av mål som tidigare hört till kyrkan flyttades nu över till värlidlig rätt samtidigt som det blev möjligt att överklaga domkapitlens domar till hovrätterna.²¹

En annan möjlighet till kontroll erhöll biskoparna vid de regelbundna visitationer som de skulle genomföra i sina stift. Vid visitationerna var biskopen närvärande under församlingsgudstjänsten och kunde då iakta såväl prästens som åhörarnas uppträdande. Biskoparna höll dessutom förhör där både prästerna och för-

lära relateras till en allmän konflikt mellan moderna och traditionella fromhetideal i det tidigmoderna Europa.

Boken avslutas med ett kapitel där jag översiktligt tecknar kyrkolvets utveckling i Sverige under 1700-talet och 1800-talets första hälft. Det blir en form av epilog som behandlar såväl kontinuitet som förändring i folkets beteende vid övergången till ett mera modernt kyrkolv.

KAPITEL 2

De oreglerliga åhörarna

Det bör inledningsvis framhållas att stormaktstiden i flera avseenden var en svår tid. Riket var under större delen av perioden indraget i dätidens många krig. Det innebar på olika vis svåra påfrestningar för befolkningen, även om fientliga trupper inte ständigt häjade inom rikets gränser. Förutom den manspillan som följe av utskrivningarna till armén, drabbades folket också av återkommande extraskatter och utgifter. Vid sidan av krigen utgjorde felslagna skördar samt pestepidemier och andra smittsamma sjukdomar ständiga hot i människornas vardag under denna period. De för tiden unika häxprocesserna utgjorde ytterligare en plåga. Uppjagade av fruktan för djävulens sammansvärjningar deltog såväl myndighetspersoner som vanligt folk i en hastigt uppblössande häxjakt under senare hälften av 1600-talet. Den resulterade i att ett förhållandevis stort antal personer anklagades för samröre med djävulen och dömdes till döden.

Kyrkans officiella framtoning under denna epok var sträng och allvarsam. Kyrkolvet skulle präglas av den lutherska ortodoxi som blev tongivande vid början av 1600-talet. De ortodoxa kyrkomännen hävdade att Bibeln, som ansågs vara liktydig med Guds ord, skulle utgöra grunden för såväl teologin som de kristnas leverne. Den heliga skriften betraktades som en ofelbar norm för tro och vandel.¹ I förkunelsen kom gamla testamentet att inta en mera framträdande roll än tidigare. Det näcktes bl.a. i den tidens predikanter, vilka ofta fick karaktär av straff- och botpredikningar.² Åhörarna skulle ständigt påminnas om den gudomliga lagen och sin egen syndfullhet.

Det folkliv som återges i detta kapitel utspe�ade sig således mot en mörk fond. Som kommer att framgå senare innebar det en deltid ingalunda att folket alltid låt allvarlet ta överhanden. Tvärtom visade kyrkobesökarna inte sällan prov på en enligt kyrkoledningen alltför respektlös och lättsam attityd i högtidliga sammanhang.

I kyrkan

Såväl det normativa materialet som protokollen från olika övervakande och dömande instanser vitnar om att det inte var ovantligt att kyrkobesökarna på olika sätt störde ordningen under gudstjänstfirandet. De kyrkliga förordningarna berättar sålunda inte enbart om problemens art utan i viss mån också om deras omfattning. I de fall där förmanningar och förbud angående samma företeelser upprepas under lång tid och på olika håll i landet, kan vi anta att det var fråga om tämligen allmänna föreelser. När dessutom kyrkledningen efter hand föreskrev mera drastiska åtgärder för att komma tillräffa med problemen antyder det att den tidigare disciplineringen inte hade varit framgångsrik.

De protokoll som jag har använt i undersökningen härrör från olika nivåer, som sockenstämmman och domkapitlet. Det bör kanske framhållas att när jag hävvisar till min undersökning av protokollen från Skara och Uppsala, motsvarar antalet mål som jag har funnit inte det verkliga antalet fall i respektive stift. För vissa typer av störande beteende torde mörkertalet vara relativt stort. Flera ärenden kan ha avgjorts på lägre nivåer, av prästen själv, sockenstämmman eller av den lokala prosten, utan att domkapitlet engagerades. Dessutom får vi räkna med att prästerna ibland kunde låta oordningen passera utan åtgärd. De fall som domkapitlen behandlade kan ändå bidra med upplysningar om hur omfattande beteendet var. Detta framgår t.ex. av målens spridning över tid, de anklagades sociala tillhörighet och domkapitlets reaktioner.

Samtliga typer av störande beteende som kommer att uppmärksammas här utgjorde återkommande och av allt att döma tämligen allmänna fenomen. Innan kyrkobesökarnas upprändande avhandlas är det emellertid nödvändigt med en kort redogörelse för den lutherska kyrkans syn på gudstjänsten.

Den lutherska gudstjänsten

Med reformationen erhöll predikan en central roll i gudstjänstfirandet. Att prästerna skulle predika på folkspråket var visserligen inget nytt; det föräkom också under medeltiden.³ Reformatorerna tillmätte emellertid detta moment en ny betydelse. För Luther var

det gudomliga ordet viktigare än allt annat. Ordet var inte bara en källa till kunskap. Det var också i sig skapande och livgivande, då det kunde väcka människornas hjärtan till den sanna tron. Det gudomliga ordet var dessutom der viktigaste elementer i de båda sakramenten, dopet och närvarden.⁴

Luther menade att kyrkan hade försummat förkunnelsen av Guds ord samtidigt som gudstjänstfirandet hade reducerats till en tjänstfull prestation. Den sistnämnda aspekten var enligt Luther uttryck för en grundläggande felsyn. Han betonade att människan inte kunde påverka sin frälsning genom olika former av prestationer. Frälsningen var inget man kunde förtjäna. Den var en gåva av Guds nåd, som bara kunde moträttas genom en sann tro på Jesus Kristus. De som deltog i gudstjänsten endast för att kunna tillgodoräkna sig värdefulla prestationer var således på villovägar. Gudstjänsten skulle i stället betraktas som de troendes gemenskap kring det heliga ordet och sakramenten.

Även de svenska reformatorerna betonade det gudomliga ordet och predikans centrale betydelse. Olaus Petri framhöll effetryckligt att prästernas främsta uppgift var att predika Guds ord. I Laurentius Petris kyrkoordning från 1571 framhävdes också predikans vikt. Det heter där att människan behöver ständig undervisning, tröst och förmanning, varför det åläg prästerna att predika så ofta som möjligt.⁵

Predikans centrala roll medförde nya krav på kyrkobesökarna. För att förstå och kunna bli delaktiga av orden krävdes att församlingen höll sig stilla och uppmärksamt lyssnade till prästernas utläggningar. Som Laurentius Petri uttryckte det i sin kyrkoordning var det nödvändigt att åhörarna lade örat till och noga följa vad som sades i predikan. Att kyrkobesökarna nu som regel omtralades som åhörare var ett uttryck för den nya roll som menigheten hade tilldelats.

Under 1600-talet medförde den förhärskande ortodoxin bl.a. att kyrkan i än högre grad än tidigare betonade vikten av att ge folket undervisning och fostran. Det pedagogiska momentet var visserligen redan från första början ett centralt moment i reformationen. Luther och andra reformatorer hoppades att folket genom rätt undervisning skulle kunna ledas fram till en sann tro. Katedes- och skolundervisning tillmättes därför stor betydelse. I Sverige dröjde

der dock till 1600-talet innan katekeser på allvar började användas i folkundervisningen. Samtidigt kom prästerna i olika sammanhang ofta att benämñas församlingens lärare, vilket är signifikativt för den centrala roll som kyrkan tillsätte de pedagogiska aspekterna.

Formerna för stormaktsidens gudstjänstfirande angavs i 1614 års kyrkohandbok. Där stadgades i detalj hur präst och församling skulle gå till väga när man frände högnässå och undelade nattvarden.⁷ Enligt handboken inleddes gudstjänsten med att präst och församling gemensamt läste syndabekännelsen. Efter bön och lovsång vidtog bibelläsningen. Prästen läste eller sjöng då dagens epistel och evangeliun. Därefter följde trosbekännelsen, innan prästen under församlingens psalmsång intog predikstolen.

När präst och församling hade läst Fader vår skulle prästen börja sin predikan. Enligt upprepade förmnaningar från svenska kyrkoledare under 1600-talet borde inte predikan ta mer än en timme i anspråk. Prästen skulle samtidigt förrätta böneakten. Den bestod av den allmänna kyrkobönen och särskilda böner som var anpassade efter det aktuella tillståndet i landet. Därtill kom förböner och tackgäeler för enskilda församlingsmedlemmar. Innan prästen steg ned från predikstolen skulle han också läsa upp olika världsliga kungörelser. Förutom påbud och förordningar från myndigheterna kunde prästen vid detta tillfälle också läsa upp lokala kungörelser, där församlingsbor efterlyste borttappad eller försunnen egen-dom. Detta moment var inte sällan tidödande och vid flera tillfällen under 1600-talet klagade prästerskapet över att kungörelserna tog för lång tid.⁸

Då prästen hade stigit ned från predikstolen, följde nattvards-

mässan, förutsatt att det fanns någon som var beredd att motta sakramentet. Själva nattvardsurdelningen föregicks bl.a. av psalmer och prästens läsning av instiftelseorden. Hela gudstjänsten avslutades, även i de fall da nattvard inte utdelades, med att prästen läste välsignelsen.

I enlighet med reformatorernas intentioner utgick handboken från att folket ofta ville få del av sakramentet och därfor var de liturgiska anvisningarna för nattvardslös gudstjänst knapphändiga. Emellertid förfaller det som om många, i synnerhet på landsbygden, endast tog nattvarden vid enstaka tillfällen varje år. I de fall då inga

nattvardsgäster hade anmält sig anvisade handboken en enklare uniformad gudstjänst. Eftersom de liturgiska anvisningarna var bristfulla är det oklart hur den uniformades under 1600-talet. Enligt kyrkohistorikerna valde prästerna dock sannolikt oftast en rikare ritual än den som handboken anvisade. Gudstjänsten sluter av drag högnässans ritual, med undantag för den uteblivna nattvardsavdelningen. Dessutom förekom det under årmistone slutet av 1500-talet och början av 1600-talet att prästen för att kunna följa hela högnässritualen ensam tog nattvarden, om inga andra nattvardsgäster hade anmält sig.⁹

Vid de tillfällen då det fanns många nattvardsgäster torde guds-tjänstfirandet ha pågått i flera timmar. Med tanke på att predikosvärdeningen med tillhörande böner och kungörelser urgjorde ett av de mera tidsödande momenten, kunde väckerlingen också de nattvards-lösa gudstjänsterna ta ett par timmar i anspråk.

Britande närvoro

Församlingens aktiva deltagande i gudstjänstfirandet förutsatte att alla åhörare infann sig i rätt tid och att ingen lämnade kyrkorummet i fördid. Så uppförde kyrkobesökarna sig inte alltid under 1500-talet. Laurentius Petri uppmanade prästerna i 1571 års kyrkoordning att allvarligt förmanna dem som under gudstjänsten brukade "löpa ut på kyrkogården eller kyrkovallen, tagandes sig där sedan fåfängt tal före, lek eller annat. Eller också de som då gå till öls, brändevin eller andra drycker".¹⁰

Också under 1600-talet utgjorde åhörarnas bisistande närvoro ett problem för kyrkoledningen. Det framkommer tydligt i såväl lokala stadgor som i de olika kyrkoordningsförslag som utarbetades under detta sekel. Åhörarna misskötte sig genom att dels anlända för sent till kyrkan, dels lämna kyrkorummet innan gudstjänsten var avslutad. Kyrkoledningen betonade vid flera tillfällen att alla skulle vara församlade när gudstjänsten inleddes med syndabekännseln och att ingen skulle få lämna kyrkan innan välsignelsen hade markerat avslutningen. Det tycks på många håll ofta varit svårt att upprätthålla en sådan närvoro.

I tidiga lokala stiftstadgor föreskrevs böter för dem som anlände för sent eller lämnade gudstjänsten för tidigt.¹¹ Förmnaningar och

föreskrifter om böter återkommer senare både i olika kyrkoordningsförfatningar och i de förordningar mot sabbatsbrott som utfärdades av statsmakten. Sålunda stadgades t.ex. i 1665 års förordning mot eder och sabbatsbrott att de som utan nöd lämnade gudstjänsten och förmötte tiden utanför kyrkan ”antent med dobbel, svalg, drycken-skap, tobaksrökande, skvalrande eller annan fåfänga” skulle böta tre mark.¹² I de kyrkoordningsförfatningar som presenterades vid mitten av 1600-talet stadgades att det i varje församling skulle tillämpas kyrkavaktare, vilka bl.a. skulle ha som uppgift att fösa in åhörarna när gudstjänsten inleddes.¹³ Liknande bestämmelser återkommer i de olika kyrkoordningsförfatningarna från 1680-talet liksom i 1687 års förordning mot eder och sabbatsbrott. I den sistnämnda förordningen stadgades dessutom att stadsbor som kom för sent till gudstjänsten skulle böta sex mark silvermynt. Eftersläntrarna på landsbygden kunde komma undan med lindrigare böter, eftersom de ofta hade längre väg till kyrkan.

De stränga bestämmelserna till trots återkommer klagomålen på senkomna åhörare också mot slutet av 1600-talet. När förmanningar och bestämmelser inte gav resultat prövade kyrkoledningarna ibland andra metoder. I ett par prästmötesbeslut från slutet av 1600-talet föreskrevs sålunda att kyrkdörrarna skulle hållas låsta nära gudstjänsten inleddes med syndabekännelsen och när den avslutades med välsignelsen.¹⁴ Mycket tyder dock på att man inte heller nu kom till rätta med problemet. Ett par decennier senare omtarlar prästmötetsbeslut från samma stift hur gudstjänsten störs av dem som springer ut ur kyrkan innan välsignelsen är läst.¹⁵

Som framkom i inledningskapitlet fanns det åhörare som smet ur ur kyrkan också när ärkebiskoppen kom på en av sina sällsyntra visiter. Laurentius Paulinus erfarenheter i Roslagen var ingalunda unika. Andra biskopar kunde möta samma problem när de under stormaktstiden visiterade i sina respektive stift. Visitationsprotokoll från Västerås och Växjö stift ger exempel från både tidigt och sent 1600-tal på biskopar som försökte förmå åhörare att stanna inne i kyrkan under hela gudstjänsten.¹⁶ I Skara stift, liksom på andra håll, förekom detta beteende också under början av 1700-talet. När Jesper Svedberg t.ex. visiterade i Häljstäds församling 1704 ryngades han göra avbrott i förhören med församlingsborna, då ett flertal av dem

för en stund lämnade kyrkan. Det antyds att orsaken här var att åhörarna hade druckit för mycket. Svedberg förmanade dem i varje fall att inte ”supa sig fulla om morgonen”.¹⁷

Buller och kyrkoglam

Efter reformationen betonade kyrkoledarna tystradens och ordningens berydelse under gudstjänsten. För att församlingen skulle kunna ta del av Guds ord krävdes att alla höll sig stilla när prästen predikade. Sålunda framhöll Laurentius Petri i sin kyrkoordning att ”När Guds ord predikas i kyrkionne, skola där all ting vara stillo, på det både han som predikar, och de som påhöra, icke skola genom ohövlig buller och olijud varda förhindrade, ejest måste man då haya predikan platt föndrag”.¹⁸ Prästerna skulle därför förmå folket att vara tysta. De skulle också uppmana mödrar med gråtande spädbarn att lämna kyrkorummet. ”Vervillingar” som gjorde buller skulle ledas ut, och de som kom berusade till gudstjänsten horades i kyrkoordningen med världsliga straff.¹⁹

Likalyckande förmanningar återkommer under hela 1600-talet i såväl kyrkoordningsförfatningar som lokala stiftsstadgor. I Sylvester Phrygius stadge från tidigt 1600-tal ges flera konkreta exempel på hur menigheten kunde åstadkomma opassande buller under gudstjänsten. Här påböjds fyra öre i böter för dem som ”under predikningen skyallra, rassla, tala, ropa, skjuva och rympa varandra, sål var annan fastedunkar, bullra med fötterna eller ränna utur kyrkan utan orsak”.²⁰ I andra stadtgor användes ibland benämningen kyrkoglam, när man förmådde mot stim och stoj inne i kyrkan. I biskop Rudbeckius kyrkostradgar för Västerås stift tillrättavisas sålunda ”de, som gå och spätsera och hålla kyrko glam, medan gudstjänsten hålls”.²¹ Att döma av prästerskapets återkommande klagomål under 1600-talet gav kyrkans förmanningar klent resultat. Vid flera tillfällen klagade prästeständer i riksdagen över menigheten beröende i kyrkorna. Prästerna hävdade t.ex. i sina allmänna besvär vid riksdiagnen 1660 att det inte var ovanligt att församlingsbor ”svara predikanten med ivert mod, då han är uti sitt ämbetets förrättande”. Man begärde att sådant ”överdådigt kyrkobuller” skulle bestraffas.²² Vid riksdagen 1678 hävdade prästerna att det ”emot Guds och världslig lag händer (Gud bättre) ofta, att stora excesser i kyrkor och på kyrko-

gårdar ske med slagsmål, störande och trötter". Man begärde att sådant beteende skulle bestraffas allvarligt och att böterna till största delen skulle tillfalla kyrkan, eftersom det oftast var kyrkans män som angav sådana förseelser.²³ Denna begäran antyder att lekmän inte ansåg det nödvändigt att ingripa mot kyrkobuller, utan att det främst var prästerskapet som reagerade.

Några år senare framhöll prästeståndet ånyo att det ofta förekom "förgelser" under gudstjänsten. I kungens resolution på prästeståndets besvär 1680 heter det att "Så är hans kongl M:t och fast okärt att försöpja, det sådane grove excesser på några orter skulle vara begångne, såsom oljud i kyrkan av dem som strida om överstålltet, gensvar av åhörarna under predikningen och varande guds-tjänst, ja ock slagsmål ur själva kyrkan och på kyrkogården". Alla som gjorde sig skyldiga till sådana försyndelser utlovades en "allvarlig näpst".²⁴

En särskild kunglig förordning med förbud mot slagsmål, oljud och förgelse i kyrkorna utfärdades 1686. Den stadgade bl.a. att den som blottade sin väja eller överföll någon i kyrkan skulle straffas till livet, medan "de som skuffa, stöta eller knubba varannan, skola böta hundrade da, sölf:mt, och de som eljest träta och kiva i guds hus, eller komma fulla och druckne dit och göra oljud och förgelse, skola böta femtio dal. sölf:mt". De som inte mädrade att betala de dryga böterna skulle i stället plikta med gratlopp eller fängelse.²⁵ Kyrkobuller uppmärksammades också i den stadga mot eder och sabbatsbrott som Karl XI utfärdade 1687.

Trots de stränga förordningarna tyckes det även fortsättningsvis ha förekommit buller och oljud under gudstjänsterna. Prästeståndet hävdade 1689 att det alltfjärt var vanligt att förgelser förekom inne i kyrkorna och ute på kyrkogårdarna under gudstjänstrid. Vid detta tillfälle urpekades dock ynglingar som det främsta oros-momentet.²⁶

I Skara domkapitel behandlades ett flertal olika fall av störande uppträdande i kyrkor. Jag har i registrer funnit närmare nittio mål, som gällde buller eller bråk inne i kyrkan, under de 53 år som undersökningen omfattar. Det är lågt räknat, eftersom det kan finnas fler mål av samma karaktär under andra rubriker. Dessutom avhand-

lades säkerligen inte alla fall av denna typ i domkapitlet. Likasänt framgår det där att kyrkobuller inte var någon sällsyn företeelse.

Bland dessa mål kan man urskilja olika former av störande uppträande. Bråk om bänkplatserna i kyrkan utgjorde ett relativt vanligt problem, som kommer att behandlas mera ingående i ett särskilt avsnitt nedan. Andra återkommande störningsmoment kunde t.ex. gälla kyrkobesökare som försökte hindra en ovän från att ta natrvarden eller åhörare som avbröt prästen i dennes förrättning. I flertalet av målen framkommer emellertid inte de närmare omständigheterna kring kyrkobullret, utan notiserna omtalar endast att någon gjort sig skyldig till bråk eller oljud inne i kyrkan. Det var av protokollen att döma något fler män än kvinnor som anmältes för störande uppträdande. Kvinnorna dominerade dock i de mål som gällde bänktvister.

Ett exempel på hur problemet kunde gestalta sig ger kyrkobullret i Vånga 1668. Här försökte en bonde vid namn Sven Häkansson förhindra ett äkta par från att ta natrvarden. Under skriftermålet, som utgjorde en förberedande akt för natrvarden, rusade han fram till prästen och uppmanade honom att inte tillåta Sven i Klockargården och dennes hustru att komma fram till Guds bord. Anledningen var att kvinnan hade anklagat Häkanssons hustru för att vara en trollkona. Det var onekligen en allvarlig anklagelse, med tanke på de ödesdigra häxprocesser som vid denna tid tog fart i andra delar av landet. Den upprörde bonden återvände sedan till sin plats där han enligt protokollet "slår i stolen med näven, knyrtandes handen, och vinkar åt sin vederpart". Därefter kördes han ut ur kyrkan.²⁷

I tio av de studerade fallen av kyrkobuller framkommer det att åhörare hade avbrutit sin präst i dennes ämbetsutövning. Vid två av dessa tillfällen var det kvinnor som höjde sin röst och ropade mot prästen.²⁸ Som framgått ovan klagade prästeståndet i riksdagen vid ett par tillfällen över att det förekom att åhörare avbröt prästen under gudstjänsten. Ändå förekommer förhållandevis få sådana fall i protokollen från Skara domkapitel. De tio fall som behandlades där gällde dessutom inte alltid avbrrott i prästens predikan. Några mål handlade om hur präster blev störda under andra moment, som t.ex. i samband med vigsel eller absolution. Det är emellertid svårt att avgöra i vilken utsträckning dyliga händelser anmältes till dom-

kapitlet. Sannolikt kunde de ibland handläggas enbart av sockens styrman eller prosten.

Domkapitelsprotokollen vittnar däremotentydigt om att det ytterst sällan förekom grovt våld och allvarligare handgäng inne i dätidens kyrkor. I Skara har jag endast funnit fem notiser som behandlar våldsamma uppriäckanden, vilka hade orsakat blodvite inne i kyrkan. Sådant våld innebar brott mot kyrkofriden och det skulle anmälas till värlidslig rätt. Samtidigt innebar det att kyrkorummet hade blivit besudlat, vilket krävde ingripanden också från kyrkoledningen. I kyrkoordningen från 1571 stadgades att om ”kyrka eller kyrkegård genom slagsmål eller annar sådant, åro wordne oskära” så skulle prästen kun göra händelsen för biskopen och för en tid ställa in gudstjänsten i den aktuella kyrkan.²⁹ I de alla flesta fall bör därför våld och blodvite inne i kyrkan ha rapporterats till domkapitlet. De få fallen i Skara domkapitel kan således tas till intäkt för att det var högst ovantligt att folket tillgrep allvarligt våld inne i kyrkan. Detta framgår också av protokollen från Uppsala domkapitel. Där har jag endast funnit tre fall av verkliga slagsmål inne i kyrkan under 1600-talet.

Inga kvinnor figurerar i dessa mäl, varken i Skara eller Uppsala. Visserligen finns det andra exemplen på att också kvinnor kunde gå till handgripeligheter, men det var då fråga om örfilar, knuffar och andra former av våld som inte ledde till blodvite. En närmare granskning av de här aktuella mälen visar att det också var ovanligt att vuxna män tog till sådant våld. Endast i en av de fem notiser som jag har funnit i Skara stift framgår det tydligt att en vuxen man var ansvarig. Det var då fråga om en ryttare, hemmähörende i Bergs socken, som hade startat slagsmål i Öglunda kyrka under juli högtiden. I en av notiserna anges inte vem som var skyldig till blodviten, i en annan notis var det fråga om två ”drängar” som hade kommit i slagsmål, medan de resterande två notiserna behandlade slagsmål mellan unga pojkar.³⁰

Den kungliga förordningen från 1686 om slagsmål och ojud i kyrkorna strädde dödsstraff för den som blottade sin väria i kyrkan. Det förefaller ha varit en överflödig bestämmelse. Det finns inte något exempel från Skara eller Uppsala stift på att blankvapen hade använts vid bråk inne i kyrkorna. De mycket få fallen av blod-

vire talar för att det i dätidens samhälle fanns en grundmurad respekt för förbudet mot att bruka allvarligt våld i kyrkorna.³¹

Bänktvister

Reformationens nya gudstjänstförfare krävde att kyrkorummet omorganiseras. För att i lugn och ro kunna lyssna till Guds ord och följa prästens undervisning behövde varje åhörare en egen plats i kyrkan. Därmed kom kyrkorna så småningsom att fyllas med fasta bänkar som erbjöd plats åt alla åhörare. Till en början var det inte sällan endast fråga om avgränsade ståplatser, men med tiden erbjöd bänkarna också sittplatser. Kvinnor och män tilldelades olika delar av kyrkorummet. Vanligast var att kvinnobänkarna stod på norra sidan medan männen höll till på den södra.³² På landsbygden var det vanligt att bänkplatserna tilldelades efter gårdförarnas geografiska läge. De som bodde i socknens utkanter erhöll då de yttersta platserna.³³

Efter hand kom, både på landsbygden och i städerna, bänkplatsens placering att tillmätas social prestige. Platsets status gradrades efter avstånd till både altare och mittgång. De bästa platserna var närmast mittgången i de främsta raderna. Med prestigen följde också tvister om hur bänkplatserna skulle disponeras och huruvida folk hade tilldelats sina rättnärtiga platser.

Ett vitnesmål om dessa tvister utgör drottning Kristinas ”Parent angående tråta och kiv om stället och bänkrummen i kyrkan”, som utfärdades 1647.³⁴ Det heter där att ”en part orolige människor av tyske församlingen här i Stockholm” ofta gjorde stor förargelse med ”deras tråt och kiv” om bänkplatserna i kyrkan. Den som inte kunde vara nöjd med sin plats utan ställde till bråk skulle enligt plakaten böta lika mycket som församlingen nästföljande söndag hade skänkt till de färtiga.

Bänktisterna var ingalunda begränsade enbart till Stockholm. Det finns vitnesmål från hela landet om den betydelse som åhörarna tillmätte bänkplaceringen. I exempelvis Växjö stift utgjorde oenighet om bänkplatser de vanligaste ordningsfrågorna vid biskopsvistationer under mitten och slutet av 1600-talet.³⁵

I protokollen från Skara stift har jag studerat 19 bänktvister från åren 1657–1689. Det finns berydligt fler notiser som behandlar

denighet om bänkplaceringen, men jag har endast undersökt de där det tydligt framgår dels vilka som var inblandade, dels att twisten orsakade buller under gudstjänsten. Av de 19 twisterna utspelades 17 på kvinnosidan, vilket tyder på att det var främst i denna del av kyrkan som striderna om platser blev häftiga. I två av fallen stod striden mellan en adelsperson och övriga församlingsmedlemmar.

Twisterna förekom både på landsbygden och i städerna och de kunde engagera såväl adelskvinnor som borgar- och bondehustrur. Det var fråga om kvinnor som hade någon form av social prestige att försvara, inhysesjon och fattiga pigor förekommenderade inte i de här målen. Bråket uppstod vanligen när kvinnorna skulle inta sina platser. Det twistande kunde då försöka hindra varandra från att sätta sig på den åträvärda platsen, varvid bråket lätt eskalerade genom att man knufades eller skrek nedrärande tillmälen. När friden i kyrkan på så sätt stördes kunde händelsen anmeldas till domkapitlet.

Det tycks ha förelagrat en viss oklarhet om vad som bestämde kvinnornas inbördes rangordning, men man anfördde oftast civilstånd, makens ställning samt åldern. Domkapitlet gav vid ett par tillfällen uttryck för åsikten att yngre kvinnor borde ge företräde åt äldre, om de i övrigt hade samma status.³⁶ Vidare ansåg man att kvinnorna helst borde ta plats i bänkarna efter den ordning de kom in i kyrkan.³⁷ Det kunde emellertid leda till att de ärelystna medvetet anlände för senr för att på så sätt få en bättre placering nära mittgången.

Det finns exempel på bänktwister även i fråga om männen sänkar, men i atminstone Skara stift var dessa konflikter vanligast på kvinnosidan. Så förefaller det ha varit också i andra stift. Albin Simolin hävdar t.ex. i sin studie av Viborgs stift att bänktwister där vanligen utspelede sig i de främsta kvinnobänkarna.³⁸

En förklaring till detta kan vara att kyrkorummet i socialt hänseende var unikt för kvinnorna, så tillvida att det var ett av få offentliga rum där de hade samma rätt som männen att delta och markera status. Det kan ha medfört att det var viktigare för kvinnorna att försvara sin status i kyrkan än för männen. Dessutom är det möjligt att rangordningen var mera entydig mellan män, vilket kunde medföra attmannens status inte på samma sätt som kvinnans kunde hotas av tillfälliga förändringar i bänkplaceringen.

I tre av de mål som jag har undersökt kom konflikten om bän-

platser att engagera hela eller stora delar av församlingen. Så skedde i Alingsås vid seklets mitt. Catharina Rosensköld, dotter till en nyadlad ämbetsman, krävde en ståndsmässig plats i Alingsås landskyrka, när hon bosatte sig på gården Hjälmare. Denna gård hade platser i den tredje bänkraden.³⁹ Genom ett godkänt byte kunde Catharina flytta fram till den främsta raden. Emellertid var hon inte nöjd med detta, utan begärde att dels få flytta in i en stol som var placerad i korset, dels att hennes pigor och drängar skulle erhålla egna bänkar på de främsta raderna samt att hon dessutom skulle disponera en herrmansbänk på männen sida. Dessa krav sade sockenstämma nej till, men med prostens bistånd drev Catharina Rosensköld igenom sin vilja.

Paskveckan 1661 stod den nya pigstolen klar. Församlingen ville dock inte finna sig i detta, och några sockennämnen rev helt sonika ned stolen på paskafton samma år. Detta tilltag anmeldes till domkapitlet i Skara, där ärendet kom att behandlas vid flera sammanträden. Domkapitlet bestämde att de som rivit pigstolen skulle böta och för en tid stängas ute från natvarden. Dessutom skulle tre gamla bondhustrur förvägras natvarden så länge som "de förblev i hat och avund" mot adelsfrun. Dessa kvinnor hade förlorat sina gamla bänkplatser, när pigstolen uppfördes. Det framgår inte vilken roll de spelat när stolen revs, men man kan förmoda att deras missnöje inte varit utan betydelse. Eftersom församlingen inte brydde sig om prästernas förmanningar utan tvärtom hade smädat kyrkoherden när han försökte tala dem till rätta, beslutade domkapitlet i maj samma år att gudstjänsten skulle ställas in till dess att sockenborna visade bättning.⁴⁰

Bönderna låt sig emellertid inte kuvas av detta. Utan att underlämna domkapitlet tog de upp ärendet på tinget, där sockenborna bl.a. hävdade att de aldrig skulle finna sig i kyrkans dom. Man väände sig också till landshövdingen Peder Ribbing med en supplik. Denne tog kontakt med domkapitlet, och under hösten ordnade landshövdingen ett möte med de berörda parterna, där man till sist enades om en kompromiss.⁴¹

I Häggum utbröt 1676 en liknande konflikt mellan adelsmannen Johan Gyllensting och övriga församlingsmedlemmar. Utan förvarning lade Gyllensting en gudstjänstdag beslag på en plats framme i

koret, där klockaren brukade stå i en särskild stol och leda församlingens sång. Till en början fann sig församlingen i detta. Men när kyrkgolvet följande år skulle läggas om, rev man ned adelsmannens nya stol och placerade ånyo klockarcens stol på platsen. När Gyllensting återkom till kyrkan i september samma år steg han efter gudstjänsten vredgad fram till prästen, som ryckte stårt på församlingens sidai i denna tvist. Gyllensting hotade prästen med att han skulle ”rycka kappan från honom”, dvs. ta från honom hans tjänst, och sedan börja åtta han riva ned klockarstolen. När ärendet kom till domkapitlet försökte man där ena de tvistande, men det lyckades inte utan ärendet överfördes senare till världslig rätt.⁴²

Ytterligare exempel på de starka känslor som bänkplaceringen kunde väcka ger den svårarrade konflikten som utbröt mellan prästerskap och borgare i Skara under början av 1680-talet.⁴³ När stadens gymnasium fick nya tjänster ökade efterfrågan på ståndsmässiga bänkrum. Det var i synnerhet de nyutträdda lektorernas hustrur som ansåg sig vara i akut behov av bättre platser i domkyrkan. Detta var den underliggande orsaken till konflikten. Den började emellertid med en tvist mellan en rådmansänka, vars son var borgmästare i staden, och lektor Cleverus hustru. Tyisten komplicerades av att Cleverus ingick i Skara domkapitel, och således satt med när den skulle avgöras. Än värre var att biskopen och domkapitlet i samband med detta ärende föreslog en helt ny stolordning i domkyrkan, så att prästerskapet, lektoreerna och deras hustrur skulle få bättre bänkplatser. När det blev känt kom konflikten att engagera hela borgerskapet. Borgarna lät hälsa domkapitlet att om de inte fick behålla den gamla bänkdelningen ”vilia de heller leja sig präst som för dem på annat rum predikar”.⁴⁴ Sedan landshövdingen trängts ingripa i tyisten upprättrades dock en ny bänkordning för Skara domkyrka 1684.⁴⁵

Det var här, liksom i de flesta andra fall, kvinnornas bänkplatser som stod i fokus för intresset. Det innebär dock inte att det enbart var kvinnor som tvistade. I Skara var det kvinnornas makar och söner som tog striden med prästerskapet. Man kan också på landsbygden finna exempel på hur män strider för sina hustrurs platser i kyrkan. Både män och kvinnor var tydligt medvetna om statusordningens bräcklighet på kvinnosidan.

Berusade kyrkobesökare

Gudstjänstfirandet krävde att åhörarna var nyktra. Det var emellertid inte ovanligt att församlingsmedlemmar anlände berusade till kyrkan. Flera lokala stadgor och förordningar från olika håll i landet föreskrev straff för ett sådant beteende. I en samling stadgar som prästerskapet i Västernorrland antog under 1600-talets första hälft heter det t.ex.: ”Kommer någon drucken till kyrko eller för öl skull är borto ifrån kyrkone, böte en daler, sammaledes den som giver, ty gudstjänsten kräver nykterhet”.⁴⁶ Liknande bestämmelser utfäddades också i andra delar av landet vid denna tid.⁴⁷

Dryckenskapen var i flera avseenden en olägenhet för gudstjänstfirandet. Förutom att de berusade åhörarna knappast själva kunde delta aktiellt i gudstjänsten fanns det risk för att de genom störanne uppträdande också hindrade övriga församlingsbor i deras gudstjänstfiran. Det är troligt att en del av de fall av störande beteende som jag har berört tidigare i detta kapitel i viss utsträckning bottnade i att många av församlingsborna kom druckna till kyrkan. Det kan dock inte vara hela förklaringen till oordningen, eftersom ingalunda alla som störde gudstjänsten var berusade.⁴⁸ Det framgår bl.a. av att KO 1571, liksom ett par stadgor från 1600-talet, förordade strängare straff för kyrkobuller i de fall där den skyldige hade varit berusad.⁴⁹

Fester och krogbesök kunde också i andra avseenden försämra åhörarnas möjligheter att tillgodogöra sig predikningen. Det förfaller inte ha varit ovanligt att åhörare föll i söm under gudstjänsten. Det berodde sannolikt, som prästerskapet hävdade, till en intéringa del på den alkoholkonsumtion som ägt rum föregående afton eller på gudstjänstdagens morgon. För att komma till rätta med detta problem tillstattles i de flesta socknar under 1600-talet en kyrkvaktare som fick i uppdrag att väcka de sovande.⁵⁰ Till detta ändamål brukade han använda en lång trästab eller käpp, som vanligen benämndes kyrksröt. Ofta kallades också väktaren själv för kyrksröt eller spögubbe.⁵¹ Det var inte alltid som hans ämbete uppskattades. I Åsle socken rymgades man t.ex. 1715 under en tid avstå från kyrksröten, då denne inte respekterades. Prästen konstaterade besviket i sockensstämma protokollet att ”folket merendels i trots lockar sig till förm. /kyrkstöten/, och aktra intet, utan avundas därav art de

med stöten bliva väckte; alltså måste vi med stöten någon tid upp höra".⁵²

Kyrkoledningen försökte tidigt förhindra att åhörarna kom berasade genom att förbjuda alkoholutskänkning före och under gudstjänsttiden. Laurentius Petri föreskrev i KO 1571 att krögare som lockade bort folk från kyrkan skulle bli föremål för allvarliga förmaningar. Om inte det hjälpte borde man bruka både världsliga och kyrkliga straff.⁵³ I de kyrkoordningsförslag som utarbetades i början av 1600-talet omtalades mer konkreta åtgärder. Här heter det att man skulle "taga ifrån sådana krögare öl och andra drycker, genom vilket folket ifrån gudstjänsten värder förhindrat, och det ibland de husarma utdela, eller ursända till hospitaler".⁵⁴ Anklagelserna mot krögare återkommer också i de kyrkoordningsförslag som presenterades senare under 1600-talet. Då infördes i detta sammanhang även förmaningar till menigheten att inte hålla gästabud på kvällen före sön- och helgdagar. Alt för att åhörarna skulle kunna komma nyktra och pigga till gudstjänsten följande dag.⁵⁵

Förbuden mot öl- och brännvinsförsäljning före eller under guds-tjänsten upprepas också i dåtidens lokala kyrkliga stadgar.⁵⁶ Som regel fanns det en krog alldeles nära kyrkan, ibland förekom det också att starka drycker såldes direkt på kyrkvallen. Detta förhållande ville kyrkoledningen ändra på. Vid riksdagen 1643 klagade prästeståndet i sina besvär över att krogar byggdes alldeles intill kyrkorna och att man där sålde öl och brännvin under gudstjänstdid.⁵⁷ I de allmänna besvären vid riksdagen 1660 anhöll prästeståndet om att de krogar som låg nära kyrkor skulle tvingas flytta.⁵⁸ Prästerna vann dock inget gehör. I resolutionen framhöll statsledningen att man måste ta hänsyn till de resandes bekvämlighet. Krogarna kunde därför inte rivas bara för att "en eller annan" genom sin dryckeskaps missbrukade dylika inrättningar. Däremot utlovas des ett förbud mot utsökning före och under gudstjänsten på söndagar och helgdagar.⁵⁹ Prästeståndet återkom med sin begäran 1672. Då precisrades önskemålet, sättivida att man begärde att alla krogar som låg på ett avstånd av 1/4 mil från kyrkan skulle flyttas.⁶⁰ Inte heller nu erhöll prästerna något generellt påbud om att kyrkkrogarna skulle flyttas. Liksom tidigare framhöll regeringen i sin resolution att man måste ta hänsyn till de resande.⁶¹

Kyrkoledningen försökte också lokalt, på stiftsnivån, att ingripa mot kyrkkrogarna. I Växjö stift tog biskoparna upp problemet i samband med sina visitationer, men deras åtgärder och förmaningar tycks varit fruktlösa.⁶² Vid ett prästmöte i Uppsala 1662 beslutades att man inte skulle tillåta "öl- eller brännvins kroger när in på kyrkorna".⁶³ Detta lyckades man inte uppnå. Av ett flertal klagomål som senare inkom till domkapitlet framgår att kyrkan föblev granne med krogen också mot slutet av detta sekel liksom även under 1700-talet.⁶⁴

Albin Simolin ger i sin redogörelse för församlingslivet i Viborgs stift flera belysande exempel på hur fåfäng kyrkoledningens kamp mot kyrkkrogarna kunde vara. I Joutseno fanns t.ex. en krog som enligt myndigheterna ständigt gav upphov till fylleri och slagsmål nära kyrkan. När befallningsmannen 1696 skulle tillse att krogen revs klagade han emellertid över att varken sexmän eller de som ingick i kyrkonämnden ville bisa honom. Säunda hade kyrkoledningen här inte ens stöd av de kyrkliga förtroendemännen. I Mäntyharju förde kyrkherdarna en långdragen och resultatlös kamp mot krogar nära kyrkan. Trots stöd av landshövdingen försvann inte krogen annat än under korta perioder.⁶⁵ I denna landsända var det, liksom säkerligen på många andra håll i riken, sedan gammalt brukligt att kyrkobesökarna också kunde köpa öl och brännvin på kyrkbacken.

Kyrkoledningen förefaller ha varit tämligen isolerad i sin kamp mot krogarna. Den fick aldrig helhjärtat stöd av statsledningen, som inte var beredd att förbjuda krogar i kyrkans närhet. Det enda man uppnådde var att staten vid ett par tillfällen utfärdade förbud mot öl- och brännvinsutskänkning under gudstjänsttid.⁶⁶ Som bl.a. exemplen från Finland visar saknade kyrkoledningen också folkligt stöd för sin politik. Det var dessutom ingalunda alla präster som ställde sig bakom kampanjen. I själva verket, som kommer att framgå av nästföljande kapitel, förekom det att präster ibland tillfälligt iklädda sig rollen som krögare. Under sådana omständigheter är det inte förvånande att krogarna fortlövde intill kyrkorna.

Orenade kyrkor

I några av 1600-talets lokala kyrkostradgar ingår bestämmelser som angav straff för dem som på olika vis orenade kyrkorummet. I en förordning om sabbatsbrott som utfärdades i ärkestiftet 1620 stodt ex. att den som ”oskärar” kyrkan skulle böta tre mark och stå två söndagar i vapenhuset.⁶⁷ En norrländsk stadga från första hälften av 1600-ralet föreskrev att ”om någon uppkastar sin överflödighet i kyrkone eller någon annan orukt gör i kyrkone eller på kyrkogården” skulle böta sex mark ”och slita ris för kyrkodörrene”.⁶⁸ I en annan norrländsk stadga från 1647 heter det att ”vilken, som genom dryckenskap opkastar i kyrkan eller på kyrkogården och sälunda oskärar kyrkan” skulle böta tre daler till kyrkan och stå två dagar i vapenhuset.⁶⁹ I samtliga tre stadgor angavs också straff för den som hade försatt den skyldige med öl eller brännvin.

I domkapitelprotokollen återfinns ett flertal notiser om orenade kyrkor. Inte i något av dessa fall är det dock fråga om att någon har kastat upp på kyrkogården, som stadgorna jämnstälde med kyrkorummet. I samtliga fall var det inne i kyrkan som olyckan hade skett. Det betyder knappast att kyrkobesökare aldrig orenade kyrkogården, snarare tyder det på att man ure i socknarna inte tillmätte kyrkogården samma helgd som kyrkobyggnaden.

I Uppsala domkapitels protokoll har jag funnit ett tjugotal notiser om åhöra som orenat inne i kyrkor. Det verkliga antalet orenade kyrkor har dock säkerligen varit betydligt högre. Det framgår av ett par notiser att sådana fall inte regelbundet anmältes till domkapitlet, utan de kunde ibland avhandlas lokalt av Prosten eller kyrkoherden. Ett par fall kom till domkapitlets kännedom enbart för att prästen var osäker om hur han skulle döma. Även om det sälunda inte kan bli fråga om någon fullständig undersökning av denna företeelse, kan notiserna ändå förmöda intressanta upplysningar.

Det framkommer t.ex. att åhöra som orenade kyrkor under hela undersökningsperioden; den första notisen är från 1594 och den sista från 1695. I de anmälda mälen figurerar såväl vuxna män och kvinnor som ungdömar och barn. De upplysningar som finns om social hårkomst antyder inte att det skulle varit någon särskild grupp som utmärkte sig. Bland de skyldiga fanns bönder, drängar samt bonde-

och torparhustrur. De flesta fallen kommer från landsbygden, men ett par fall inträffade också i städer. Från Uppsala finns t.ex. ett mål där den skyldiga var slottsfogdens hustru.⁷⁰ Hon hade kastat upp inne i domkyrkan på påskdagen 1680. De som hade suttit nära henne menade att hon kommit drucken till kyrkan. Själv hävdade hon att orsaken till att hon spydde var att hon hade ”fått ont”. Det framgår inte av protokollen om domkapitlet trodde på denna förklaring. Jag har emellertid inte funnit något beslut om dom i detta ärende.

I de allra flesta fallen rycks dryckenskap varit orsaken till åhörarnas beteende. I några fall anförde de skyldiga dock sjukdom som orsak, vilket kunde leda till mildare domar. De straff som anges i notiserna varierar. Det vanligaste var, i enlighet med de stradgor som refererats ovan, att de skyldiga skulle böta till kyrkan samt stå kyrkoplikt två eller flera gudstjänstdagar. Skamstraffet, dvs. kyrkoplikten, utdömdes dock inte i samtliga fall. Att det lokalt kunde råda en viss osäkerhet om hur man skulle döma i dylika mål framkommer i de fall där präster skrev till domkapitlet för att få besked.

Kyrkoledningen kunde då ge prov på en flexibel inställning, som sannolikt vittnar om att det var fråga om relativt vanliga försyndelser. När prästen i Rasbo socken 1679 frågade om hur de som kastade upp inne i kyrkan skulle dömas, svarade domkapitlet att de skulle stå i vapenhuset två predikodagar samt ”giva till kyrkan 3 caroliner mera eller mindre som medlen är”.⁷¹ Två år senare fick domkapitlera verka att ”en och annan haver uppkastat i kyrkan i Ockelbo” och prästen ville få besked om hur de skulle straffas. Domkapitlet svarade att de skyldiga skulle böta till kyrkan ”efter sin lägenhet” och att prästen skulle kun göra händelsen från predikstolen. Man beröande dock att om orsaken var sjukdom skulle ärendet bedömas annorlunda, då var ”en annan consideration därvid”.⁷²

I protokollen från Skara domkapitel förekommer notiser om ore-naade kyrkor i en liknande omfattning och det framkommer också att dylika fall inte alltid anmältes till stiftsledningen.⁷³ Inte heller här rycks företeelsen varit begränsad till en speciell social grupp. Liksom i Uppsala uppekas ofta dryckenskap som orsak. I något enstaka fall förefaller det ha varit fråga om en medveten handling, vilket onekligen varslar om en märtlig inställning till kyrkorummet.⁷⁴ Vanligen handlade dock målen om någon som kommit

berusad till kyrkan och sedan spyrt i sin bänk. Straffen varierade, men oftast dömdes domkapitlet till böter och kyrkoplikt. Efter 1686 hänvisades ärendena, i enlighet med då rådande lagstiftning, vidare till världslig rätt.⁷⁵

Det finns vittnesmål om orenande kyrkobesökare också från andra stift. År 1631 behandlade t.ex. Västerås domkapitel ett fall som gällde en sexårig pojke som hade kastat upp i kyrkan. Orsaken var att han hade blivit illamående av ”en slem likstank”.⁷⁶ Med tanke på att det under 1600-talet inte var ovanligt med gravar inne i kyrkor, och att det förekom återkommande klagomål på underhållet av dessa gravar, torde det inte varit ovanligt att luften inne i kyrkorna var dålig. Vittnesmål om stank i kyrkorna finns från hela undersökningsperioden. Johan III klagade t.ex. 1588 över att prästerna höll ”sina kyrkor som fähus eller svinstior. Och är en sådan stank i deras kyrkor att man må spy därav och storlna i lukten”.⁷⁷ Ett senare vittnesmål härrör från Stockholms storkyrka. Prästeständet brukade under 1600-talet hålla sina överläggningar i konsistorierummet, som låg i anslutning till kyrkan. Vid ett tillfälle 1686 tvingades man avbryta mötet på grund av den ”stank och liktukt” som trängde in i lokalen från kyrkorummet. Varken färskt granris eller rökelse kunde denna gång göra luften uthärdlig.⁷⁸ Det är troligt att sådan stank i flera fall kan ha bidragit till att göra dätidens kyrkobesökare illamående.

Ungdomen och de stöksiga läktarna

Ungdomarna, och då i synnerhet pojkena, förfaller ofta aktivt bidragit till oordningen. Läktaren, där ungdomarna vanligen var placerade, utgjorde på många håll en potentiell oroshärd. Detta problem omtalas dock sällan i domkapiteletsprotokollen eller i de olika kyrkoordinationsförslagen från 1600-talet. Det är i första hand på lägre nivåer i källmaterialet, som t.ex. i lokala stadgor och i sockenstämmoprotokoll, som ungdomarnas beteende utpekas som ett återkommande problem. Det framkommer förvisso indirekt ibland också i domkapiteletsprotokollen, där det i en del mål figurerar ungdomar. I de fall av exempelvis kyrkobuller som jag har studerat var det emellertid flest vuxna åhörare som instämde till domkapitlet. Bråkande ungdomar försökte man antagligen i de flesta fall komma till

rätta med utan domkapitlets medverkan, försutsatt att de inte allvarligt hade skadat friiden i kyrkan med t.ex. blodiga slagsmål eller andra former av våldsamma uppräddanden.

Vid enstaka tillfällen kan man också på riksniivå finna vittnesmål om ungdomarnas beteende. Som tidigare framkommit framhöll t.ex. prästeständet i ett betänkande 1689 att det vid denna tid i synnerhet var ungdomarna som skapade oro under gudstjänsten.⁷⁹ Ungdomarnas beteende ägnades också en särskild paragraf i 1687 års stadga om eder och sabbarsbrott. Där bestämdes att föräldrar till barn som anträffades utanför kyrkan ”i stim, spel och skvaller” skulle böta samt åläggas att aga sina försunliga barn. Som regel var det dock i första hand de vuxnas beteende som uppmärksammades i såväl prästerskapets klagomål som i de stadgor och förordningar som kyrko- och statsledningarna utfärdade.

I olika lokala kyrkosträdgar förekommer däremot ibland särskilda bestämmelser, som vittnar om att ungdomarna kunde utgöra ett orosmoment. Sålunda beslutades t.ex. vid en prostsynod i Linköping 1675 att det i alla församlingar skulle tillstås kyrkvaktare vilka bla. skulle ha som uppgift att ”se till att ungdomen icke stimmar och gör oljud under gudstjänsten eller löper ut på kyrkobacken”.⁸⁰ I en samlingsstadgar från Växjö stift 1679 understödts stiftsledningen där att det skulle finnas ”varaktiga och med tjänliga bänkar bebyggde” läktare i kyrkorna och att man måste tillkätta någon som där kan hålla uppsikt över ”pojkar och andra osyriga”.⁸¹ Som sista exempel kan nämnas att Haquin Spiegel under sin tid som superintendant i Visby vid ett stiftsmöte 1681 stadgade att prästerna skulle tillse att man på kyrkogårdarna lät sätta upp en stock ”till att skrämma de osyrliga drängar med, som under predikan, både i kyrkan eller på kyrkogården stor vanart förövar”.⁸²

Problemen med pojkar och unga drängars beteende under guds-tjänstförfarandet omtalas enligt några undersökningar relativt ofta i dätidens sockenstämmoprotokoll.⁸³ Här kan man också finna konkreta exempel på det ofog som pojkar kunde bedriva på läktaren. På en sockenstämma i Tranemo 1679 beslutade man således att de unga drängar som ertappades med att på läktaren ”göra buller med kiv, hårdtagande parlamente och slagsmål, med hattars nedkastande, med sand eller spott någon orena” skulle få stå på kyrkogolv-

en predikodag. Om inte der hjälpte skulle de sättras i stocken.⁸⁴ Återkommande klagomål tyder på att det inte var helt ovanligt att ungdomar sportrade eller kastade ned föremål, som hattar, frukt-kärnor och kryddkvistar, på dem som satt nedanför läktaren.⁸⁵ I flera fall förordnades en eller ett par män till att hålla ordning på läktaren, men det tycks inte alltid ha varit en tacksam uppgift.⁸⁶ Det bör framhållas att i dessa vitnesmål utpekas inga flickor. När ungdomens beteende under gudstjänsten beklagades, tycks det sålunda i de allra flesta fall varit pojkar och unga drängar som åsyftades.

Lek med det heliga

Det finns i domkapitelprotokollen ett mindre antal fall som vittnar om hur församlingsbor kunde skämta med kyrkans ritualer och ordningsregler inne i kyrkan. Vi får här en glimt av en lättksam och lekfull inställning till det heliga, som stod i bjärt kontrast till dätidens allvarsamma kyrkliga förkunnelse. Fallen är få, men sannolikt inte helt unika. Omständigheterna runt dessa mål antyder att sådana upptråg långt ifrån alltid anmälde till kyrkoledningen. En närbesläktad kategori av mål gällde ungdomar och barn som i lekar hade härmrat kyrkliga ritualer, som nattvard och bröllop. Det var då inte fråga om några parodier och avsikt var knappast att driva gäck med kyrkan. I stället handlade det i första hand om att hämta vuxenvärldens riter. I det här avsnittet skall ett par exempel på både typerna av lekfullhet granskas mera ingående.

Domkapitlet i Skara tog i maj 1687 del av ett brev från kyrkoherden i Tengene, som berättade om det uppträdande som en mjölnhardräng ställt till med i kyrkan på påskafion samma år. Enligt prästen hade drängen gått upp i predikstolen och därefter ”omvänt timnegaset / och sedan framfört allehande hädiske ord, citerandes ljugareboken, lyste för några som skulle begiva sig i äktenskap, bad för kranka etc.”⁸⁷ Drängen hade med andra ord parodierat prästens predikan. Det var fråga om en form av narrpredikan, där der uppenbarligen förekom hädiska och vanvördiga uttryck. Efter predikan hade drängen drivit med katekesförhören. Han gick då ”till ungdomen i stolarna frågades i äro väl grundade i eder katekesstycken?”. Sedan hade han bl.a.

frågar en av ungdomarna om ”hur många kalverumpor där vill till, förr än de hinner i himlen” och en annan hade tillfrågats om hur många eder han kunde svära med ett andetag.

Det framkommer inte av berättelsen om drängens narrpredikan ägde rum i direkt anslutning till gudstjänsten. Förmodligen var det så, i varje fall framkommer det att han hade åhörare. Ingen av dem tycks dock ha försökt avbryta föreställningen. Sannolikt var det flera som uppskattade den och vi kan anta att skratten denna dag ekade i Tengene kyrka. Under medeltiden var det just vid denna tid på året tillåtet med skratt och skämt i kyrkan. Mikhail Bachtin hävdar i *Rabelais och skrattets historia* att det under påskan, då den långa perioden av fasta, bortgöring och avhållsamhet skulle vara tillända, förekom att prästerna berättade lustiga och skämtsamma historier i kyrkan för att väcka församlings munterhet. Påskan var pånyttfödelsens tid, vilket påskskratter, ”risus paschalis”, kunde bidra till att understryka. Enligt Bachtin fortlevde denna tradition i Frankrike under 1500-talet.⁸⁸

Det är inte omöjligt att mjölnardrängens narrpredikan i Tengene kyrka skulle kunna sättas i samband med denna medeltida karnevalstradition, även om det kanske kan te sig längsökt. Under alla omständigheter tycks hans uppträande intre ha väckt några häftiga reaktioner hos församlingsborna. Än mera intressant är att kyrkoherden förefaller ha avvaktrat innan han anmälde händelsen, vilket tyder på att han kanske egentligen inte såg så allvarligt på den. Stiftsledningen befaradde detta. En representant från domkapitlet fick i uppdrag att uppmana trakturens prost att han ”allvarligen förhäller kyrkoherden i Tengene, som denne saken icke förr angivit haver för consistorium, för vilket han måste stå consistorium till ansvar”⁸⁹ Samtidigt beslutade domkapitlet att landshövdingen skulle underrättas om vad som skett och tillse att den skyldige straffades. Att domkapitlet förfasades av händelsen råder det inget tvivel om.

Kyrkoherdens senfärdighet antyder dock att dylika händelser kunde äga rum utan att domkapitlet underrättades. I protokollen från Uppsala domkapitel har jag funnit två fall där ungdomars skojade med kyrkorummets uppdelning i en manlig och en kvinnlig sida. Det ena faller områlats i en skrivelse från prosten Petrus Olai Fontelius i Gävle. Enligt honom hade några av stadsens

dötrar "förfäldt en ung dräng i jungfrukläder" och ställt honom "i en bänk där hederliga hustrur plägar stå". Prosten utpekade i sitt brev endast en av flickorna, som angavs vara borgmästare Falcks dotter. Det fanns speciella omständigheter som kan förklara varför prosten rapporterade om detta upptåg. Hans främsta ärende med brevet till stiftsledningen var att söka hjälp för sin hustru som hade anklagats för trolldom. Enligt Fontelius spelade borgmästare Falck och stadens barn, i detta sammanhang en framträdande roll. Det var främst de som hade riktat de allvarliga anklagelserna mot prostens hustru. När han nu i samma brev berättade om borgmästardotterns och de andra flickornas ofog i kyrkan var syftet sannolikt att ge igen. Det är därför möjligt att händelsen aldrig hade intrapererats till domkapitlet, om inte prosten hade varit ansatt av borgmästaren och ungdomarna i staden. Stiftsledningen svarade prosten att församlingens kyrkoråd skulle urröna vilka som hade medverkat i upptåget, vilket syfte de hade haft och om det hela hade skett under själva gudstjänsten.⁹⁰

Några år senare inkom en skrivelse från kyrkoherde Kolstadius som berättade om ett liknade fall, vilket hade ägt rum i Ramstads socken. Där hade en flicka på pålsmässodagen "gått i kyrkan klädd i manfolkskläder och stått i manfolksbänkarna".⁹¹ Enligt prosten hade en hustru givit henne förslaget och hennes syster hade hjälpt till med att klä ut henne. Dessutom nämns en torpare som tydliggen hade uppmunrat tilltaget. Domkapitlet beslutade att flickan som hade klätt ut sig skullestå kyrkoplikt en söndag och fredag, medan de som hade hjälpt eller uppmunrat henne skulle böta var sin kanna vin till kyrkan.

I de här tre relaterade fallen var det fråga om upptåg där de agerande medverket drev gäck med kyrkliga ritualer eller ordningsregler. Det förekom emellertid också mera renodlade lekar, där det inte fanns något egentligt skämtsamt syfte. Uppsala domkapitel underlättades t.ex. 1679 om att en grupp flickor hade lekt bröllop inne i Skuttunge kyrka. Stiftsledningen tog allvarligt på händelsen och man beordrade två betrodda präster att bege sig till Skuttunge för att genomföra en grundlig undersökning. Domkapitlets ledamöter ansåg att man inte kunde förlita sig på den rannsakan som sockenprästen hade lämnat in, eftersom han inte hade undertecknat den.

Därför var det nödvändigt med en förnyad rannsakning. Då skulle man bl.a. utreda om flickorna hade burit vigselkläder och om de hade brukat ringar eller läst vigselorden.⁹²

Den andra rannsakningen avhandlades några veckor senare i domkapitlet.⁹³ Det framkom då att ett flertal flickor i olika åldrar hade deltagit i leken. Några av dem var under sju år och slapp med hävning till sin ringa ålder straff. De övriga skulle på en gudstjänstdagstå tillsammans "yterst i kvinnofolksbänkarna", medan prästen kungjorde vad de hade gjort och varnade socknens ungdömar för sådant ofog. Fyra av flickorna dömdes dessutom att vadera böta fyra daler silvermynt. Det var de flickor som hade varit mest aktiva och bl.a. uppträtt som brud och brudgum som drabbades av detta straff. Vidare framkom det att klockarens dotter hade lånat ut sin förlövingsring till de lekande flickorna. Ringen hade beslaggratis och domkapitlet bestämde nu att klockardottern kunde lösa ut den för 3 daler silvermynt. Den tillfälliga förlusten av ringen hade inneburit att hon tvingats skjuta upp sin planerade vigsel. Nu fick hon emellertid tillätsel att vigas, när hon väl hade återförskaffat ringen.

Dessa flickor drabbades således av kännbara straff för sin lek inne i kyrkan. Uppenbarligen hade de enligt kyrkoledningens mening gjort sig skyldiga till en allvarlig förseelse. Emellertid framhöll domkapitlet att man lade kyrkopliken på de aktuella flickorna för att "ett stort rop går i landet om detta oväsende". Det uttalander skulle kunna tolkas som att gemene man delade domkapitlets bestörtning och att händelsen hade väckt stor uppmärksamhet utanför socknen. Huruvida det verkligen var så är dock oklart. Domkapitlet handlade ett likartat mål 1686. Detta är underräddades man om att några barn hade "drivit apri med herrens nattvard" i Funbo kyrka.⁹⁴ De skyldiga instämde till domkapitlet där ärendet rannsakades.⁹⁵ Även i denna lek var det enbart flickor som deltog, en av dem var dessutom endast fem år gammal. Flickorna hade efter gudstjänsten tagit kyrkycklarna och smittit in i kyrkan. Där hade de läst institelsoorden samt brukat stickor som bröd och vatten som vin och på så sätt lekt nattvardsutdelning. Under rannsakningen fann domkapitlet att flickorna hade gjort det av oförstånd och inte "ex malitie". Såväl föräldrar som barn var enligt protokollet mycket beklämda, sedan de hade insett hur allvarligt kyrkan

såg på det inträffade. Domkapitlet avstod därfor från att föra saken vidare till värlig rätt. Samtidigt beslurade man dock att de större flickorna dels skulle böta 6 daler till de fattiga, dels stå i vapenhuset två predikodagar samtidigt som prästen från predikstolen förmånde folker att förståtningvis avhålla sig från dylika otidigheter. I de båda sista fallen var det som synes fråga om oskyldiga lekar, där flickorna hade härfat bröllop och narrvard, dvs. de riter som exklusivt tillhörde vuxenlivet. Det uppseendeväckande i detta sammanhang är inte själva lekarna – att barn vill härrma vuxenlivet torde vara ett tidlös fenomen – utan kyrkans reaktion. Kyrkledningen såg sig föranlänt att döma till förhållandevis stränga straff. Man verkar ha befarat att dessa lekar innebar att kyrkans riter vanvördades. Det är möjligt att man också fruktade att sådana lekar kunde väcka Guds vrede.

Vidare är det frapperande att flickor spelade en aktiv roll i fyra av de här fallen. Inga pojkar verkar ha deltagit i lekarna, däremot var den en pojke som lät sig kläddas ut till jungfru när flickorna i Gävle skulle skämta med bänkplaceringen. Fallen är visserligen få, men ändå förefaller det som flickorna främst dyker upp i den här typen av källmaterial i samband med mera stillsamma skämt, medan pojkar vanligen blir synliga med sina mera störande uppträdanden på kyrkoläktarna.

Kyrkhundar

På olika håll i landet förefaller åhörarna haft för vana att ta med sig sina hundar in i kyrkan. Skällande hundar som rörde sig fritt inne i kyrkorummet kunde störa friden under gudstjänstfirandet. Detta problem uppmärksammade Laurentius Petri i sin kyrkoordning:

Så bör och klockaren hava akts uppå, att hundar eller annat slikt som i kyrkorna kan inkomma, icke gör där buller eller olijd, så att hinder sker i tiderna. Och borde oss kristna icke ålska desse kyrkhundar, både för den skull, att uti tiderna icke där igenom skall ske något hinder, såsom nu sagt är, så och för främmande nationers förgelse och förtal skull. Ifem för den slemma art och orukt dem följe, att de snarast skämma och våta, som bäst är tillpyntat, både vid altare och annorstäds.⁹⁶

Hundarnas närvaro i kyrkan utgjorde således enligt ärkebiskopen på flera sätt en olägenhet. För det första kunde de genom att göra buller och olijd störa gudstjänsten. Därtill kom att hundarna också kunde väta ned och orena kyrkorummet. Att hundar tillåts vistas inne i kyrkan skulle dessutom kunna leda till att besökare från andra nationer skulle förtala svenska. Laurentius Petri menade sannolikt att utländska besökare skulle betrakta svenska som ocivilisera- de när de tillåt hundar att vistas inne i kyrkan. Risken för det torde dock inte varit överhängande, eftersom man också i andra länder vid denna tid hade för vana att tillåta hundar inne i kyrkorna.⁹⁷

Det bör framhållas att kyrkoordningen inte uttryckligen förbjöd att förhindra att hundarna gjorde buller och folket förmånades att ändra inställning till kyrkhundarna. I de kyrkoordningsförslag som utarberades vid mitten av 1600-talet och under senare delen av samma sekel formulerades däremot entydiga förbud. I Laurelius förslag heter det t.ex. att "Ingen, echo han är, skall vara tillstätt haya några hundar med sig i kyrkan".⁹⁸ I Emporagiuss förslag, som också härrör från mitten av seklet, hotades hundhägarna med straff och klockaren ålades dessutom att fösa ut de hundar som på egen hand tog sig in i kyrkorna.⁹⁹ Förbjudet mot kyrkhundar återkommer även i prästestånders kyrkoordningsförslag från 1682.¹⁰⁰

Problemet uppmärksammades också i lokala stadgor från 1600-talet. Salunda föreskrev biskop Rudbeckius i en stadga för Västeråsstift från första hälften av seklet att klockaren skulle "hava hundar och all annor oskälig kreatur ut ur kyrkan".¹⁰¹

De återkommande förbuden tyder på att kyrkhundarna var ett aktruellt problem under hela 1600-talet. Det frangår också av andra källor. I en artikel om hundkarbasen, som var benämningen på den piska kyrkvaktarna använde för att driva ut hundar ur kyrkan, ger Gösta Berg några exempel från såväl 1600- som 1700-talet. Det framgår där att hundar kunde utgöra ett problem i både städernas och landsbygdens kyrkor. I såväl Stockholm som Åbo fanns det under 1600-talet särskilda kyrkvaktare som hade i uppdrag att jaga bort hundar.¹⁰² I Västerås stift fick biskop Rudbeckius under sina visitationsresor vid några tillfällen anledning att ingripa mot problemet. När han visiterade Lindesbergs socken 1632 stördes hans predikan

av hundar som födde oväsen. Biskoppen bötfällde då klockaren för att denne inte hade kört ut hundarna. I två andra socknar ställdes biskopen prästerna till svars för att de hade tagit med sig sina egna hundar in i kyrkorna.¹⁰³ Problemet möter också i en samtidig notis från Västerås domkapitel. En komminister klagade 1636 på att kyrkoherden i Norberg bl.a. inte bekymrade sig om att "hundarna rivas" inne i kyrkan.¹⁰⁴

I sockenstämmoprotokoll kan man finna vittnesmål om hur åhörare långt fram i tiden tog med sig hundar in i kyrkan. De utdrag ur protokoll från Västergötland som Carl-Martin Bergstrand har publicerat innehåller ett flertal notiser från 1700-talet om hundar som störde gudstjänsten. I Lidköping beslutade sockenstämmen t.ex. både 1705 och 1706 att osedan med hundar som gjorde buller inne i kyrkan skulle åtgärdas. Kyrkvaktaren ålades att "medan det sjunges vara tillstädas och göra kyrkan ren i ifrån sådane förargelige kreatur".¹⁰⁵

Seglinvade traditioner

Menigheten otyglade beteende i kyrkorna hade gamla anor. Det problem som kyrkoledningen försökte åtgärda under 1600-talet hade i de flesta fall redan påtalats av Laurentius Petri under det föregående seklet. Det var i grunden fråga om ett traditionellt beteende som blev problematiskt när det under tidigmodern tid kom att konfronteras med reformationens nya ideal för hur gudstjänsten borde fidas. Kyrkan lyckades på detta område inte åstadkomma någon genomgripande förändring under stormaktstiden. Vissa nyordningar torde snarare bidragit till att förstärka problemen. Så kom t.ex. de fasta bänkplatserna, i den mån dessa innebar en nyordning, att ofta ge upphov till buller och onighet i kyrkan. Även de läktare som byggdes för ungdomen kom i många fall att utgöra nya oroshärdar.

Det går att skönja en skärpling under 1600-talet i kyrkans kamp mot åhörarnas störande beteende. Som framkommit i de föregående avsnitten tillgrep kyrkoledningen efter hand andra metoder, jämte ständigt återkommande förmanningarna och förbuden. Sålunda föreskrev kyrkoordningsförfalslagen från seklets mitt t.ex. att det vid varje kyrka skulle tillsättas särskilda kyrkvaktare, som fick i uppdrag att övervaka ordningen under gudstjänsten. Det förefaller emellertid som om menigheten i allmänhet inte uppfattade detta uppdrag som

särdeles ärorikt. Herman Schlyter framhåller i sin artikel om kyrkstöten att denne inte alltid hade en lätt uppgift. Det var inte alla som uppskattade att bli väckta, men om kyrkstöten försummade sin plikt kunde han riskera att själv få sitta en söndag i stocken. Enligt Schlyter blev kyrkstöten inte sällan också föremål för åtlöje.¹⁰⁶

Att döma av sockenstämmoprotokoll från Västergötland var kyrkstörens ersättning vanligen blyggam, och uppdraget erbjöds inte sällan till avdankade knektrar eller mindre bemedlade i socknen.¹⁰⁷ Ersättningen och rekryteringen vittnar om att detta uppdrag inte hade hög status i dätidens samhälle. Det tyder på att menigheten i allmänhet inte uppfattade de försyndelser som kyrkstöten skulle hindra som särdeles angelägna problem.

Kyrkvaktarna lyckades inte heller alltid med att upprätthålla ordningen i kyrkorna. Därför prövade kyrkoledningen andra metoder. Som framkommit tidigare förordade t.ex. stiftsledningen i Uppsala mot slutet av 1600-talet att kyrkodörrarna skulle hållas låsta, i syfte att förhindra åhörare från att i förtid lämna kyrkan. Detta tillvägagångssätt ger ett nägot desillusionerat intryck, och varslar om att övriga metoder varit verkningslösa.

Under senare delen av 1600-talet erhöll kyrkoledningen efter hand tydligare stöd från statsledningen i kampan mot oordningen. Den mest radikala förslagen, som att krogar inte skulle tillåtas i närheten av kyrkor, fick man dock aldrig gehör för. Den världsliga maktens engagemang kom bl.a. till uttryck i 1687 års stadga mot eder och sabbatsbrott samt i den stradga angående slagsmål, oljud och förgelse i kyrkorna, som Karl XI utfärdade i december 1686. Vid den här tiden blev det också mera vanligt att den s.k. skamstocken användes för att förmå åhörarna att ändra sitt beteende. Arthur Thomson hävdar i sin undersökning av stockstraffets historia att detta straff sannolikt förekom tämligen sällan och sporadiskt under den tidigare delen av 1600-talet.¹⁰⁸ Då förefaller det också främst varit ungdomar som riskerade att hamna i stocken. Stockstraffet blev allmänt då det föreskrevs i 1687 års stadga mot eder och sabbatsbrott. Därefter kom allt fler kyrkor att förses med dylikta straffredskap.¹⁰⁹ Det tycks dock som om präster och sockenstämmor ofta tillgrep stockstraffet främst som ett hot, vilket inte alltid omsattes i praktiken.

Trots den skärpning i myndigheternas attityd som kan skönjas under 1600-talets lopp, förblev åhörarnas beteende ett problem för kyrkoledningen också under det följande seklet. Förhållanden under 1700-talet skulle jag emellertid återkomma till i ett senare kapitel.

På kyrkogården

Kyrkogården var, i likhet med kyrkorummet, inte alltid en frifull plats under tidigmodern tid. Martin Luther tillhörde dem som uttalade sig *ogillandé* om tillståndet på dätidens kyrkogårdar. I en av sina skrifter karakteriseras han sin hemstads kyrkogård som ”fyra eller fem delar gata och två eller tre delar marknadsplats, så att det inte finns en mera gemen eller ofridsam ort i hela staden”.¹¹⁰ På en sådan plats blev ”andakten och vörndaden helt till inter”. Mot detta ställde Luther sitt ideal för kyrkogårdar:

En begravningsplats borde rimligen vara en skön, stilla ort, aylägen från andra platser, så att man kunde gå och stå där för att betrakta döden, yttersta domen och uppståndelsen. Den borde vara en hedelig, ja helig plats där man kunde vandra med gudfruktighet och vörnad, då utan twivel gudfruktiga män och kvinnor ligga där.¹¹¹

Det kom att dröja långt innan detta ideal förverkligades. I Sverige torde kyrkogårdarna under 1600- och 1700-talen sällan framstått som stilla och frifulla platser, inte heller förefaller de ha inbjudit till andakt och gudfruktiga meditationer över död och uppståndelse. Det har redan i de tidigare avsnitten framkommit att kyrkogården kunde vara plats för olika världsliga aktiviteter, som lockade åhörare att i förtid lämna gudstjänsten. I detta kapitel kommer tre aspekter på dätidens kyrkogårdar att uppmärksammas: kyrkogården som offentligt rum, som fredad plats och avslutningsvis dess funktion som viloplats för de döda.

Offentligt rum

Det var ingalunda en helt orealistisk bild Luther gav av dätidens kyrkogårdar, när han karakterisade dem som en blandning av gator och marknadsplatser. De dagar då alla invånare kom till kyrkan för gudstjänst blev kyrkogårdarna givna mötesplatser för såväl stadbor som bönder. Då kunde där förekomma köpenskap, lekar, spel och andra aktiviteter som vanligen hörde hemma på gator och torg. Dessutom gavs utmärkta tillfällen till nyhetsförmelding och skvaler församlingarna emellan. Det var inte utan anledning som kyrkogården och kyrkbacken, dvs. området alldeles utanför inhägnaden, kunde karakteriseras som ett ”skvallettorg” av kyrkoledningen.¹¹²

I kyrkliga förmanningar och förbud framskyntas en del exempel på världsliga aktiviteter. Vid ett prästmöte i Uppsala 1608 beslutades t.ex. att man skulle ”förraga der oljud, som sker vid kyrkodörerna och på kyrkogårdarne, som mest kommer av dem, som hålla utkräftningar och brevs uppläsningar”.¹¹³ I ett annat dokument från tidigt 1600-tal förmandas länsmän, färdingsmän och andra befallningshavare att inte bullra med ”irgärds utkräftningar” på kyrkogården eller inne i kyrkan. Sådana aktiviteter ville kyrkoledningen förvisa till kyrkbacken eller sockenstugan.¹¹⁴ Den som stod vid ingången till kyrkan hade dock fördelen av att kunna nå alla kyrkobesökare, ett förhållande som torde motverkat kyrkoledningens ambitioner. Så länge det förekom att man förvärrade utmärningar och läste upp kungörelser eller brev på kyrkogården underbyggdes denna plats roll som torg eller offentligt rum. Att kyrkogården kunde ha en sådan karaktär, understryks av att det här också kunde hållas ting. Det finns ett par vittnesmål från 1600-talet som visar att kyrkogårdar har tjänat som tingsplatser, även om det knappast torde varit allmänt förekommande.¹¹⁵

Kyrkogården kunde också fungera som marknadsplats. Den medeltida kyrkan försökte förbjuda köpenskap på kyrkogården. Man ansåg visserligen inte att kyrkogården kunde örenas av marknadsstånden, men av värndad för denna plats borde månglarna utesättas.¹¹⁶ Köpenskapen fortlevde dock långt in i den tidigmoderna perioden. I Sverige tycks det under 1600- och 1700-talet varit vanligt att varor som tobak, frukt och arbetsredskap utböjs till försäljning på kyrkogårdarna. I sockensrämmoprotokollen från Skara

stift förekommer flera notiser där i synnerhet försäljning av tobak före eller under gudstjänsten förbjöds. Sålunda beslöt sockenstämmam i Kinnarumma 1664 att de som sålde och köpte tobak på kyrkogården före, under eller efter gudstjänsten skulle böta 8 öre.¹¹⁷ Föbud och förmaningar återkommer också i sockenstämmaproto koll från 1700-talet. Under detta sekel förekom det också förfarande på en del håll i landet att kyrkan hyrde ut marknadsstånd som var inbyggda i kyrkogårdsmuren.¹¹⁸

Sockenstämmoproto kollen vittnar om att kyrkogården dessutom kunde fungera som arbetsplats. I Vilestad förmanades t.ex. de som brukade bleka vävar på kyrkogården att noga stänga grinden efter sig, så att djur inte kom in på kyrkogården.¹¹⁹ Senare under 1700-talet kom det dock att uppfattas som opassande med sådan aktivitet på kyrkogården. Sockenstämmam i Levene beslutade sålunda 1748 att ingen försättningsvis skulle få ”bruka kyrkogården till blekeplats för sine vävar”.¹²⁰

Kyrkogårdarnas torgkaraktär förstärktes av att där inte sällan tyckes ha förekommit lekar och spel. I en stadga som sannolikt var avsedd för Linköpings eller Skara stift föreskrevs i början av 1600-talet att de som gjorde ”speleplat av kyrkogård med skuthals skjutande med klor och järnlod, med bränneboll och kaseboll” skulle böta sex öre. Om någon i detta sammanhang slog ”hål på glasfönster upprätta skadan och böta i mark, gör det övermager miste huden”. Eftersom stadgan angav olika straff för vuxna och omyndiga (”övernaga”) anryds här att det inte bara var barn som kunde ägna sig åt bollspel på kyrkogården.¹²¹

I Skara domkapitel har jag funnit en notis som visar att kyrkogårdar kunde fungera som lekplatser också under senare delen av 1600-talet. Domkapitlet fick 1664 handlägga ett fall där ett par unga män på pingstdagen samma år hade hotat och bannat varandra på kyrkogården i Marums socken. En av dessa män, Bengt Larsson, hade på eftermiddagen satt sig på kyrkogårdsmuren för att beskåda hur ungdomarna lekte. När Jakob Månsen anlände berusad till kyrkogården och där uppträdde förgäligt när han ville delta i lekena, kom de båda männen snart in i en hård ordväxling. Det blev ett hotfullt och högljutt uppträdande som resulterade i att

domkapitlet dömdde de båda männen till böter. Domkapitlet uppdrog också åt prästen att kungöra för församlingen att den som därefter gjorde sig skyldig till sådan förgäelse skulle drabbas av dubble böter. Man syftade då på det valdamma uppträendet; att det också förekommit lekar på kyrkogården blev aldrig föremål för någon kommentar. Uppenbarligen ansåg domkapitlet inte att detta var anständigt.

Det förekom också att man dansade på kyrkogårdarna. Detta var en företeelse med gamla anor. Från medeltiden finns vittnesmål från olika håll i Europa, bl.a. från Norden, om dans på kyrkogårdarna. Kyrkoledningen försökte under senmedeltiden förbjuda denna sedvänja.¹²² Likaså omnämns kyrkogårdsdans i ett par av de västsvenska sockenstämmoproto kollen från 1700-talet. I Näss socken bestämdes man t.ex. 1711 att om ”någon dans eller lekoplat förspröjes bliva hällen och helt otillbörligen över uti själva vapenhuset, eller ute på kyrkogården över de dödas ben och kroppar, skole giva till kyrkan 4 öre smt, eller sättas i stocken, varé sig ung eller gammal.”¹²³

Några decennier senare noterades i Levene sockenstämmoproto koll att ungdomen där hade förvana ”att om sön- och helgedagar dansa på kyrkogården, varigenom sker, att gräset nedtrampas och en stor föraigelse lämnas”. För att få bukt med ungdomens beteende beslutades att de som försättningsvis dansade på kyrkogården skulle tvingas böta samt sitta i stocken tre söndagar i rad.¹²⁴ Det förefaller som om sockenstämmam inte i första hand ingrep för att man ansåg att dans bland de dödas gravar varo vanvördigt. I stället motiverades förbudet med att gräset blev nedtrampat och att en stor föraigelse lämnades kvar, vilket sannolikt betydde att ungdomarna skräpade ned. Besluter vittnar dessutom om hur gräset kunde växa högt på delar av kyrkogården.

En fredad plats
Kyrkogården skilde sig dock från andra offentliga rum, som gator och torg, då den skulle vara en fredad plats. Sedan medeltiden infördes kyrkogården i lagarnas bestämmelser om kyrkofrid. Den som bröt friden gjorde sig skyldig till ett straffbart brott. Platten för detta brott betraktades dessutom som orenad.¹²⁵ Därför kom stiftsledningen att engageras när friden på kyrkogården hade blivit

de ben som kom upp till ytan. Dessutom tycks det inte varit ovanligt att grissar, hundar och andra djur kom in på kyrkogårdarna, där böökade upp de dödas ben.

Kyrkoledningen förmånde vid flera tillfällen folket att hålla kyrkogårdarna rena och antingen lägga tillbaka de uppkastade benen i jorden eller lägga dem i särskilda benhus. Stiftsledningen i Linköping kungjorde t.ex. 1600 att de "dödes ben då lik jordes kastes åter i gravnen eller i benhuset, och icke så förakteliga liga för hundar och svin. Kyrkor och kyrkogårdar hållas stickelige och rené".¹³⁴ I en stiftsstadga från Växjö 1679 ålades klockarna att hålla rent på kyrkogårdarna och samtidigt betonades att det bästa vore om man lätt uppföra benhus vid kyrkväggen.¹³⁵

Benhusen var dock inte allmänt accepterade av kyrkoledningen. Vid ett prästmöte i Uppsala 1644 bestämde att "benhus skole intet lidas vid kyrkorna, som mångestädes sed är, utan de /dödas ben/ skola förvaras uti jordene, som vår Herre förordnat haver, ty såsom de av jord är komne, skola de och varda igen".¹³⁶ Vid denna tidpunkt var Paulinus, som räknades till ortodoxins förkämpar, ärkebiskop. Sannolikt oglillade han benhusen för att de var förknippade med den katolska tiden. Emellertid fick man också i detta stift ge efter för de praktiska fördelar som benhusen kunde erbjuda. Vid prästmötet 1688 besluterades att prästerna i stiftet skulle "lära upprätra och vid makt hålla benhus och de dödas ben, som ovan jorden kunna ligga, där insamla att de icke av hundar eller andra oskäliga djur dragas och gnagas måtte".¹³⁷

Den vanligaste orsaken till att hundar och grisar kunde ströva fritt på gravarna var att kyrkogårdarnas inhägnader var dåligt underhållna. Det ålägg sockenborna att uppföra och reparera inhägnaden. Emellertid tycks såväl bönder som stadsbor ofta tagit detta uppdrag med ro. Från 1600-talet och 1700-talet finns många exempel på hur kyrkoledning och präster till synes förgäves uppmanade sockenmännien att reparera och underhålla kyrkogårdsinhägnader.¹³⁸ Några nedslag i sockenstämmoprokoll från Skara stift kan illustrera detta. I Sävare församling klagade t.ex. den nyinträdde kyrkoherden 1677 över att kyrkogårdsbalkarna (dvs. inhägnaden) inte var färdigställda. Sockenborna förefaller inte ha gjort något åt detta förhållande, för prästen upprepade klagomålen och förmåningarna 1684, 1693, 1696 och 1699.

Hans efterträdare som kyrkoherde tog också upp problemet och uppmade 1705 församlingen att färdigställa kyrkobalkarna.¹³⁹ I Hängsdala socken ansåg sig prästen i början av 1700-talet tvungen att hora med att ta upp ärendet på tinget, för att förmå sockenborna att laga kyrkobalkarna. Det tycks inte som han därmed uppnådde några bestående resultat. Drygt sextio år senare uppmanades sockenmännen här ånyo att laga sin kyrkogårdsinhägnad, då "svinekreatur esomoftast finnas gå på kyrkogården".¹⁴⁰ I Ylestads horade prästen 1720 församlingsborna med mässfall om inte "de dödas ben kunna få stängsel och beskydd om sig".¹⁴¹ Situationen var ofast inte bättre i städerna. I ett protokoll från Skara 1729 berättades t.ex. att kyrkogården där var "vätre medfare, och uppprotad än ett träd".¹⁴² Det bör framhållas att det från kyrkans sida inte fanns något principiellt motstånd mot att djur vistades på kyrkogården. Det prästerna stråvade efter var att utstränga djur som kunde böka upp gravarna och gnaga på de dödas ben. Kyrkoledningen hade därigenom inga invändningar mot att kyrkogården användes som betesmark. I Skara stift hade klockarna som löneförmån rätt till fritt bete för sina djur på kyrkogården. Denna förmån drogs in först 1819.¹⁴³

Kyrkobesökarnas beteende i internationell belysning

De svenska kyrkobesökarnas beredemönster utgjorde inte något isolerat fenomen under 1600-talet. I flera studier av folklig religiositet på olika håll i Europa under tidigmodern tid omralias ett likartat uppträdande i kyrkor och på kyrkogårdar. Det framkommer av dessa undersökningar att såväl protestantiska som katolska kyrkoledare uppgillade kyrkobesökarnas uppförande under 1500- och 1600-talet.

Förhållandena i Tyskland under i synnerhet 1500-talet och tidigt 1600-tal har blivit föremål för flera undersökningar. Som nämnades i inledningskapitlet hävdar Gerald Strauss att den lutherska kyrkan i Tyskland i stor utsträckning misslyckades med att under 1500-talet inpränta den nya läran hos folket. Tesen grundades sig på hans undersökningar av kyrkliga visitationsprotokoll från i första hand olika landsbygdsområden i Sachsen samt delar av Hessen. Av dessa framgår att de tyska kyrkoledarna under slutet av 1500-talet och början av det följande seklet konfronterades med problem som liknade de

bruten. I KO 1571 stadgades att biskopen skulle underrättas när kyrka eller kyrkogård ”genom slagsmål eller annat sådant, är vordna osära”.¹²⁶ Likartade bestämmelser ingår också i de kyrkoordinationsförslag som utarbetades vid mitten av 1600-talet. I biskop Laurelius förslag anges explicit att också ”trötör” och hotelser skulle föranleda ingripande från kyrkoledningens sida.¹²⁷ Emporagrarius understryker, till skillnad från Laurelius och KO 1571, att de brottsliga skulle förvisas till världslig rätt om ”stor slagsmål timat”, medan ”små ordeväxlingar” föll under kyrkans dom.¹²⁸

Stiftsledningen torde således i de flesta fall ha engagerats när en kyrkogård blev orenad. I protokollen från Skara domkapitel har jag emellertid endast funnit sju fall som handlar om att kyrkogårdssfiden hade blivit bruten. Även om vi tar hänsyn till att samtliga fall antagligen inte avhandlades i domkapitlet, och att jag dessutom kan ha missat enstaka fall i min undersökning, tyder ändå det ringa antalet på att våldsamma uppträdanden på kyrkogårdarna var sällsynta.

Tre av de aktuella fallen kan karakteriseras som slagsmål, i de övriga var det endast fråga om hotelser och hårda ordväxlingar. Sannolikt ansåg inte bara kyrkoledningen utan också gemene man att trötör och hotelser inte var tillåtna på kyrkogården. Till skillnad från i kyrkan var det inte säkert att prästen var närvarande på kyrkogården när friden blev bruten. Man kan således anta att dylika fall ibland anmältes av åhörare som tog illa vid sig av det våldsamma uppträdandet på denna plats. Det ovan relaterade faller från Marum, där ett par unga män hade börjat hota och banna varandra nära ungdomarna lekte på kyrkogården, kom sannolikt till prästens kännedom därför att de som bevitnade uppträdandet ansåg det som vanvördigt. De få fallen visar under alla omständigheter att menigheten i allmänhet försökte lägga band på ovänskap och fiendlighet när man vistades på kyrkogården.

Om det således fanns en gemensam strävan efter att hålla kyrkogården andligt ren, i bemärkelsen fri från våld, skälsord och hotelser, var menigheten sannolikt inte lika noggrann i fråga om plattens renlighet i en mera fysisk betydelse. Som påpekats tidigare har jag i domkapitelprotokollen inte funnit något fall där kyrkogården hade blivit oren genom att någon av besökarna exempelvis spydde på denna plats. Då sådana incidenter inte var helt ovanliga

inne i kyrkan, kan vi anta att det också skedde ute på kyrkogården. Kyrkoledningen jämnställdes i detta avseende kyrkogården med kyrkorummet; i båda fallen skulle det inträffade rapporteras till biskopen, varefter prosten skulle fara till den aktuella socknen för att rannsaka. Sannolikt hade präster och församlingsbor ute i socknarna inte samma uppfattning som kyrkoledningen i denna fråga, i annat fall borde orenade kyrkogårdar förekommitt lika ofta som orenade kyrkor i domkapitlets protokoll.

De dödas viloplats

Kyrkogården var de dödas vilotrum eller, som det ibland också formulerades, lägerplats. När myndigheterna föreskrev att det skulle vara fridfullt på kyrkogårdarna motiverades detta bl.a. med hänsyn till de dödas ben som vilade där. Gustav Vasa framhöll sálunda 1542, när han kungjorde domen över en bonde som hade varit i slagsmål på en kyrkogård, att de ”gamle förfädre och doctores have kallat kyrkogårdane deris släpekanrar eller huirosenger”.¹²⁹ Därför skulle kyrkogårdarna värdas och de som störde sfiden straffas. I KO 1571 betonade Laurentius Petri att kyrkogårdarna skulle ”hållas ärliga för deras skull som där vilas”.¹³⁰ Liknande formuleringar återkommer i 1600-talets kyrkoordinationsförslag. I kyrkolagen från 1686 heter det att ”kyrkogårdarna måste väl ombyggas, och väl stängde och hederligen hållas, för deras skull som där vila”.¹³¹

Gravarna var inte som på moderna begravningsplatser placerade i rätta rader. De dåtida kyrkogårdarna var i stället indelade efter hemman och gårdar i olika ”ättehagar”,¹³² Det var säkertligen sällsynt med gravstenar som utmärkte var de enskilda individerna var begravda. Däremot kunde det nog oftare förekomma att olika former av minnesmärken markerade var ättehagen var belägen. I Laurelius kyrkoordinationsförslag närmis att de som ville markera sin rättighet till ett visst område kunde sätta upp ”ett litet kors helt av järn”. Det framkommer här att det också förekom minnesmärken av trä. Sådana skulle dock inte tillåtas på domkyrkogårdar eller i städer. Där skulle man enligt Laurelius lägga ”likstenar” på gravarna.¹³³

De döda fick emellertid inte alltid vila i fred. Återkommande klagomål vittnar om att när nya gravar skulle grävas under 1600- och 1700-talen var man i bland inte så noga med att lägga tillbaka

svenska kyrkoledarnas vid samma tid. Sälunda klagade prästerna även här över församlingsbor som anlände för sent till kyrkan och som avvek innan gudstjänsten var avslutad. I en visitationsberättelse från Nassau-Wiesbaden 1594 omralias t.ex. att alla åhörare brukade rusa ut ur kyrkan efter prästens predikan och att ingen blev kvar när gudstjänsten skulle avslutas med psalmsång och välsignelse.¹⁴⁴ Det framkommer vidare att åhörarna inte sällan kom berusade till kyrkan, varvid de ibland föll i sömn när de hade intagit sina platser.¹⁴⁵ Folkets benägenhet för dryckenskap var ett återkommande tema i visitationsprotokollen, och vid ett par tillfällen framgår det att en del ägnade sig åt denna last också under gudstjänsttid.¹⁴⁶ Liksom i Sverige tycks det på en del orter förekommit att hundar sprang lösa inne i kyrkorna och förföde oväsen under gudstjänsten.¹⁴⁷

Det var inte enbart i denna del av Tyskland som kyrkobesökarnas beteende reste hinder för det nya gudstjänstfirande som reformatorerna föreskrev. Andra studier av tyskt församlingsliv under denna tid vittnar om hur det traditionella festlivet med krogbesök, danser och lekar fortlevde på sön- och helgdagar trots de lutherska kyrkoledarnas motstånd.¹⁴⁸ På många håll förhöjds också krogarna att hålla öppet under gudstjänsttid, men det förefaller som om dylika förbud inte alltid efterlevdes.¹⁴⁹

Krogen, som överallt utgjorde en viktig social knutpunkt i städerna och byar, var en farlig rival till kyrkan i det tidigmoderna Europa. En del föredrog uppenbarligen denna lokal före kyrkan och stranade kvar där under gudstjänstiden. Andra lämnade visserligen krogen nära kyrkklockorna kallade, men kom då inte sällan överförfriskade till gudstjänsten. Krogbesöket kunde dessutom utgöra ett integrerat moment, jämte kyrkobesöket, vid vissa viktiga ritter. C Scott Dixon nämner t.ex. i *Reformation and rural society* att det i Kulmbach var tradition att dop kombinerades med krogbesök. Således inviterade föräldrarna gudfader och grannar till den lokala krogen där det bjöds på öl innan dopet skulle förrättras. När prästen hade döpt barnet återvände man till krogen och fortsatte firman. Kyrkobesöket framstår här som endast ett av flera nödvändiga moment i riten. Det i sammanhanget viktiga krogbesöket ledde emellertid ibland till att gudfader eller föräldrar blev så berusade att man tvungades sända en tillfällig ersättare till den kyrkliga

akten.¹⁵⁰ Det var sannolikt inte ett helt nyktert sällskap som vid sådana tillfällen anlände till gudstjänsten.

Undersökningar av visitationsberättelser och protokoll från lokala domstolar i det protestantiska England vittnar om att kyrkoledningen även här hade anledning att vara missnöjd med folkers beteende under 1500- och 1600-talet. Bänkrister, dryckenskap, orenade kyrkorum och sovande kyrkobesökare utgjorde enligt dessa undersökningar inte alltför ovanliga fenomen.¹⁵¹ Det framkommer vidare att kyrkogårdarna i England kunde tjäna som ungdomarnas lekplats och djurens betesmark. Enligt Alan Macfarlane förekom det bl.a. fotbollsmatcher på kyrkogårdar under 1600-talet.¹⁵²

Folkets beteende i kyrkor och på kyrkogårdar kom under 1500- och 1600-talet att bli föremål för kritik och reformförsök också från katolsk håll. I Phillip Hoffmans studie av kyrka och samhälle i Lyons stift 1500–1789 ges ett flertal exempel på folkligt beteende som katolska kyrkoledningen uppfordrade som störande och vanhelgande. Under 1600-talet försökte man t.ex. förhindra att kyrkobesökare smett ur under mässan för att ägna sig åt skvaller, lekar, danser och kövenskap. Detta beteende hade tolererats under medeltiden och tidigt 1500-tal, men under senare delen av sistnämnda sekel kom kyrkoledningen allt mer att uppfatta det som ett allvarligt problem.¹⁵³ Liksom i Sverige tycks emellertid kyrkoledningens förmåningar klingat ohörda under 1600-talet, och därför föreskrev man också här att kyrkdörarna skulle hållas låsta under gudstjänsten för att hindra att folken sprang ut i förtid. Hoffman ger ett par exempel på hur denna metod tillämpades under 1600- och 1700-talen. De lästa kyrkdörrarna kunde dock ge upphov till missnöje och klagomål från församlingsborna.¹⁵⁴

De katolska prästerna uppmanades också under 1600-talet att motverka buller och oljud under gudstjänsten. Det skulle lära åhörarna att vara tysta, uppmärksamma och stillsamma. Som på andra håll i Europa drev kyrkan igenom nya bestämmelser som förbjöd krogarna att hålla öppet under gudstjänsttid, men förbuden förefaller i flera fall ha varit verkningslösa. Kyrkoledningen ansåg vidare att kyrkogårdarna profanrades av att der där förekom lekar, danser och kövenskap. Man försökte även förmå församlingsborna att uppföra effektivare inhägnader, för att förhindra att djur kom in på kyrkogårdarna.¹⁵⁵

gen av bristande engagemang eller segr motstånd från gemene man.

Ordnings under mässfirandet, krogbesök och festliv på sön- och helgdagar samt de profana aktiviteterna i kyrkans nähet kom att bli långlivade företeelser, trots ett växande missnöje från kyrkoledningens sida. Hoffman menar att ungdomarna oftast urgiorde de ivrigaste motståndarna till kyrkans reformförsök, som dessutom ofta

mötte föga entusiasm hos den lokala eliten på landsbygden.¹⁵⁶

Undersökningar av der religiösa livet i andra delar av Frankrike ger likartade vittnesmål om hur kyrkoledare under i synnerhet 1600-talet strävade efter att förändra folkets beteende.¹⁵⁷ I flera avseenden hade man då särna målsättning som de protestantiska kyrkoledarna, men de katolska biskoparna kunde ibland bruка andra medel. När t.ex. biskopen i Grenoble under 1600-talet försökte få stiftets kyrkogårdar fredade från profana aktiviteter och betande boskap var han inte enbart hänvisad till förmanningar och förbud. I samband med visitationerna anordnade biskopen en procession över kyrkogården, som avsåg att markera gränsen mellan kyrkans heliga område och den profana världen.¹⁵⁸ Biskopen litade dock inte enbart till processionerna, utan uppmanade också församlingsboarna att uppföra gedigna inhägnader runt kyrkogårdarna.

Studier av församlingslivet i katolska delar av Tyskland visar att kyrkoledarna också där, i likhet med sina protestantiska grannar, betraktade folkkets beteende som problematiskt. I biskopsdömet Speyer försökte stiftsledningen sålunda att med upprepade förmeningar och förbud förhindra dans, fester och krogbesök i samband med gudstjänstflanden.¹⁵⁹ Från och med senare delen av 1500-talet återkommer här också klagomål över kyrkobesökare som vägrade att vara inne i kyrkan under hela mässan. En präst klagade t.ex. 1594 över att många i hans församling nöjdé sig med att stå vid dörren och spana in i kyrkorummet, på samma sätt som hundar brukade bete sig utanför köken. Samme präst uttryckte också missnöje över det buller som brukade förekomma inne i kyrkan under mässan.¹⁶⁰ När man i det här området vid mitten av 1600-talet installerade fasta bänkplatser inne i kyrkorna tillkom snart ett nytt orosmoment i form av återkommande bänkvister.¹⁶¹

Preliminära slutsatser

Som framkommit tidigare i detta kapitel var den svenska kyrkoledningens inte särdeles framgångsrik i sin strävan att disciplinera kyrkobesökarnas beteende under stormaktstiden. De återkommande förmanningarna och förbuden visar att de problem som Laurentius Petri hade uppmärksammat under 1500-talet fortlevde under hela 1600-talet. Det var fråga om ett tämligen allmänt beteendemönster. Ordningsproblemen kan med andra ord inte, som vissa kyrkhistoriker tidigare hävdat, förklaras med hänvisning till enstaka individer. De kyrkliga förföringarna riktrade sig till menigheten i sin helhet. Då de med tiden föreskrev nya och mera drastiska åtgärder, som lästa kyrkdörrar och urpostrade kyrkvaktare, vittnar detta om hur fruktlösa de tidigare förmanningarna hade varit.

Även rannsakningsmaterialet intygar att ordningsproblemen var vanliga. Årendena som avhandlades i exempelvis domkapitlen återuppges aldrig det verkliga antalet fall, men det framgår ändå tydligt att det inte var fråga om undantagsfall. Det var inte marginella grupper i samhället som stod till svars för att ha stört ordningen i kyrkan. Visserligen torde ungdomar varit överrepresenterade i dessa typer av mål, men de var ingalunda ensamma om att bryta mot kyrkans ordningsföreskrifter. I dessa sammanhang figurerade representanter för alla grupper i dåtidens bondesamhälle. Unga och gamla, kvinnor och män, bönder och tjänstefolk; alla dessa grupper blir synliga i domkapitelsprotokollen. Även präster och högreståndspersoner förekommer i en del fall.

Att ordningsproblemen fortlevde under hela undersökningsperioden utgör ytterligare ett belägg för att de inte enbart härrörde från enstaka individer eller marginella grupper. Om större delen av menigheten hade anammat kyrkans ideal och normer, skulle knappast problemen kunnat fortleva. Några tecken på att det skulle ha funnits en allmän opinion mot de olika störningsmomenten framkommer inte i källmaterialet. Som präteståndet hävdade vid något tillfälle, tycks det i allmänhet främst varit kyrkans representanter som reagerade. Dessutom verkar bönderna inte ha varit angelägna om att tjänsätta som kyrkstöt och övervaka ordningen inne i kyrkan. Det tycks i första hand ha varit mindre bemedlade som tog

denna uppdrag, vilket tyder på att det inte hade någon social status bland bönderna.

Det beteendemönster som jag har försökt kartlägga i Sverige förfaller enligt internationell litteratur ha varit vida spritt i Europa under 1500- och 1600-talen. Det tyder på att det var fråga om ett allmänt och traditionellt beteende med förereformatoriska rötter. Överallt, i såväl protestantiska som katolska områden, kom detta beteende att bli föremål för ett växande missnöje från kyrkoledarnas sida. I alla läger uppfattades det traditionella beteendet som en vanvördig bländning av heligt och profant. Reformatorer och mor-reformatorer kom därför i sina respektive områden att lägga ned stor möda på att försöka förändra menighetens beteende. Enligt vad som framkommit ovan var resultaten av dessa kampanjer tämligen magert ännu under 1600-talet.

Det är tydligt att dätidens sociala ramverk kring kyrkobesöket lade allvarliga hinder i vägen för ett gudstjänstfirande i enlighet med reformatorernas intentioner. Kyrkobesöket var sannolikt det enda tillfället under veckan då alla invånare i det aktuella området kunde komma tillsammans. Självfallet blev detta möte då också en viktig social tilldragelse. Man fick ett kärkommet tillfälle att dryfta nyheter och aktuella ärenden med långväga grannar, vilket kunde leda till att åhörare dröjde kvar för länge på kyrkbacken eller smet ut innan gudstjänsten var avslutad. Eftersom i princip alla var samlade var det också angeläget att markera social ställning, vilket bl.a. kan förklara de återkommande bänkvisterna. En annan viktig faktor utgjorde dryckeskapsen och krogbesöken. Den rydliga kopplingen mellan alkoholkonsumtion och helgdagsfirande medförde att många kyrkobesökare inte anlände till gudstjänsten i ett sådant skick som reformatorernas ideal förutsatte.

Kulturen och det sociala ramverket kan således till en del förklara åhörarnas beteende. Som jag nämnte inledningsvis kan vi emellertid utga från att de oregeliga åhörarna i de allra flesta fall hade en stark gudstro och att gudstjänsten för dem framstod som en betydelsefull religiös akt. Kyrkobesöket var med andra ord inte uteslutande en social handling. Det förfaller ha varit utmärkande för dätidens kultur att religionen var infästad i det sociala livet på ett sätt som ter sig främmande utifrån ett modernt perspektiv. Sam-

spelet mellan religiösa och sociala värden tänker jag dock återkomma till längre fram.

Undersökningen av åhörarnas beteende har visat att den svenska kyrkans folkström i viktiga avseenden gav klent resultat under stor-makistiden. Det tyngsta ansvarer vilade på församlingsprästerna; det var de som i praktiken skulle fostra folket till goda kyrkobesökare. Frågan är varför de uppenbarligen ofta misslyckades. Det förhållande kommer att belysas i nästa kapitel, där prästerna och deras relation till åhörarna granskas närmare.